

Spašavanje kulturne baštine tijekom Drugog svjetskog rata i poraća na osječkom području*

U članku se na temelju materijalne ostavštine u Muzeju Slavonije rekonstruiraju okolnosti i događaji iz razdoblja Drugog svjetskog rata i poraća oko akcije spašavanja ugrožene kulturne baštine na području Osijeka i okolice.

Ključne riječi: kulturna baština, Drugi svjetski rat, Osijek, Muzej Slavonije, Josip Bösendorfer

Uvod

Isti oni uzroci – politički i društveni pritisci uoči rata, ratna stvarnost i poslijeratna nestabilnost, koji su negativno i tragično utjecali na živote pojedinaca i skupina, doveli su i do konfiskacija, uništavanja i nestanke dijela kulturne baštine, napose one pokretne, povezujući ih sudbinski. S obzirom na sudionike, prostor i dokumentiranost, odnosno, činjenicu kako se osječki muzej na različite načine, izravno i neizravno, pojavljuje u većini slučajeva u ulozi konzervatora na širokom prostoru od Valpova i Našica do Vukovara i Iloka,¹ kroz predmete i arhivsku građu svjedoči tom vremenu, te i danas vuče repove tih događaja kroz pitanjima o vlasništvu nekih

* Rad je napisan na podlozi ranije objavljenih radova autora: Ante Grubišić, *Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj, Osječki zbornik*, Vol. 26 (2002): 107-131.; Ante Grubišić, *Der Archäologe Dr. Robert Rudolf Schmidt in Kroatien, Dreitausend Jahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien / Dubravka Balen-Letunić; Tiberius Bader; Simone Stork (ur.), (Eberdingen: Keltenmuseum Hochdorf/Enz, 2008): 161-167; Grgur Marko Ivanković i Ante Grubišić, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, katalog izložbe, (Osijek: Muzej Slavonije, 2003); Ante Grubišić, *Arheološki klub „Mursa“: zapisnici sjednica 1933.-1944.*, (Osijek: Muzej Slavonije, 2005); Ante Grubišić, *Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, *Intelektualci i rat, 1939.-1947.* Zbornik radova, Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina (ur.), (Zagreb: Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije; FF-press, 2013): 487-508.*

1 Paradoksalno je kako osječki muzej, osnovan kao Muzej slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1877. koji djeluje više od pedeset godina kao jedina muzejska ustanova u Istočnoj Hrvatskoj, s pridjevom *gradski* u svom poslanju prikuplja predmete iz cijele Slavonije pa i šire, da bi nakon poslijeratne promjene naziva u Muzej Slavonije tu djelatnost suzio na osječko, šire gradsko područje čemu je razlog osnutak muzeja i u ostalim slavonskim gradovima.

predmeta. Stoga, kratkom povijesnom pregledu u kojem se uočavaju tri razdoblja – razdoblje uoči samog rata, ratno, te poratno razdoblje, najprikladnije je pristupiti iz muzejske perspektive.

Na pragu rata – Slobodni zidari (masoni) i njihova ostavština

Uz prvo razdoblje vezana je jedna relativno novija zbirka premda su joj predmeti već dugo u Muzeju. Radi se o Zbirci slobodnozidarskih predmeta „skrivenih“ u dubini depoa pola stoljeća iz razloga što je i samo slobodno zidarstvo bilo proskribirano u socijalističkom razdoblju. Zbirka je novoformljena jer se radi o najznačajnijoj i najvećoj zbirci takvih predmeta u Hrvatskoj i zapravo jedinoj relevantnoj. Sadrži na stotine raznih ritualnih i uporabnih predmeta kao što su pregače, mačevi, natpisi, stupovi, svjetiljke, šestari i sl., a u drugim zbirkama diplome, slike, kao i knjižnicu koja je pripadala osječkoj loži (Slika 1).² Na ovome mjestu zanimaju nas samo okolnosti koje su dovele do predaje predmeta Muzeju viđenom kao neutralnom i sigurnom mjestu nakon samoukinuća lože pod političkim pritiskom.³ Dakle, kako je zabrinutost zbog razvoja političke situacije i sve učestalijih napada na slobodno zidarstvo bivala sve veća⁴ vidi se iz sačuvanih brojnih novinskih isječaka prikupljenih u loži. Zabrana slobodnog zidarstva u Austriji, a nakon Münchenskog sporazuma i u Češkoj, Slovačkoj te potom u Poljskoj potaknulo je rasprave i u internim slobodnozidarskim tiskovinama o tome ima li slobodno zidarstvo uvjete za opstanak,⁵ dok sastanci u ložama postaju sve slabije posjećivani. Vlada Cvetković-Maček nastupa protiv slobodnozidarskih loža u zemlji, a pogotovo fanatični protivnik slobodnih zidara Anton Korošec, vršeci pretrese stanova nekih poznatijih slobodnih zidara i zabranjujući neke listove povezivane s njima, sve kako bi održala dobre odnose s nacističkom Njemačkom. Nakon pretresa i u samoj zgradi Velike lože u Beogradu donesena je odluka početkom kolovoza 1940. o obustavi rada u svim ložama, a nekoliko dana kasnije ban Ivan Šubašić donosi odluku o zabrani rada loža u Hrvatskoj uz pretrese u zagrebačkim ložama o čemu su slobodni zidari uvijek unaprijed bili obaviješteni jer je mnogo njihovih članova bilo u vrhovima vlasti. O svemu su, dakako, pisale novine pa i osječke (*Hrvatski list*) gdje se naglašavalo da odluka o

2 O povijesti lože, predmetima, istraživanjima i literaturi koja se bavi ovim društvom vidi: Grgur Marko Ivanković, i Ante Grubišić, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, katalog izložbe, (Osijek: Muzej Slavonije, 2003)

3 Donekle slična situacija dogodila se u 18. stoljeću kada slobodno zidarstvo u Habsburškoj monarhiji doživljava potpuni krah nakon otkrića jakobinske urote (1794.) potpirene događajima u Francuskoj, a kojoj je na čelu stajao Ignacije Dominik Martinović koji se jedno vrijeme školovao u Osijeku. Kako je većina urotnika pripadala tada ili ranije slobodnozidarskim ložama; a među njima bilo je i drugih Hrvata, ova tajna društva zabranjena su kroz jedno cijelo stoljeće.

4 Otprije su fašistički režim u Italiji, kao i nacistički u Njemačkoj zabranili rad slobodnozidarskih loža što je tada izazvalo zabrinutost i u osječkoj loži *Budnost* kao i utjecaj marksističke, fašističke i nacional-socijalističke literature na omladinu, pa u tom smislu treba gledati na uplitanje slobodnog zidarstva u problematiku odgoja omladine i reformu školstva kao za njih gorućih pitanja.

5 *Šestar*, XVIII/1939, br. 3 – 4, 46.

zabrani podrazumijeva zapljenu sve imovine, no, nisu znali kako su se u prostorijama osječke lože već susreli predstavnici redarstva s predstavnicima lože radi popisa inventara lože.⁶ Iako je osječka loža *Budnost* na svom posljednjem sastanku već podijelila neku društvenu imovinu pa je tako npr. zgrada pripala gradu, a veliki harmonij poklonjen Učiteljskoj školi,⁷ pokretnu imovinu lože zapravo nitko nije dirao mjesecima. Tek je sljedeće godine u veljači izvršena primopredaja predmeta i knjiga iz lože kojoj je u ime Muzeja prisustvovao direktor dr. Franjo Buntak. Tom prilikom napravljen je točan popis predmeta i knjiga,⁸ te su odmah i prevezeni u Muzej. Međutim, nakon uspostave NDH i dolaska prvih njemačkih trupa u Osijek, dolazi nekoliko vojnika i časnika (20. 5. 1941.) u zgradu lože i odnose dio od preostalog namještaja (stolova i stolica) dok ravnatelj redarstva naređuje Buntaku da iz Muzeja izda sve *nepotrebno pokućstvo* njemačkoj vojsci, a naročito ono iz slobodnozidarske lože u Osijeku.⁹ S obzirom da nije poznato što su sve odnijeli njemački vojnici, naknadnu pojedinačnu predaju Muzeju nekih predmeta lože od strane slobodnih zidara, korištenje dijela predmeta na protuslobodnozidarskoj izložbi u Osijeku¹⁰ stanje s ondašnjim popisima se ne podudara. Ipak, većina predmeta spašena je od propasti i uništenja unatoč ratnim okolnostima te danas predstavlja vrijednu zbirku u nacionalnim okvirima.

6 Muzej Slavonije, Osijek, Dokumentarna zbirka (dalje: MSO, DZ), *Zapisnik od 15.8.1940. godine, sastavljen prilikom raspuštanja lože „Budnost“*, inv. br. P – 3116.

7 Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Republički sekretariat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti, 012, 4, *Iskaz Lava Mirskog „Službi državne sigurnosti“ u Osijeku 31. 7. 1957. godine.*

8 MSO, DZ, Muzejski spisi (dalje: MS), *Primopredajni zapisnik od 28. 2. 1941. godine o prijevozu knjiga, časopisa, slika, fotografija, pokućstva i raznih drugih predmeta iz slobodnozidarske lože na Trenkovom trgu 3 u gradsku knjižnicu, odnosno gradski muzej.*

9 Državni arhiv u Osijeku (dalje: HRDAOS), Fond slobodnozidarske lože Budnost, *Zapisnik od 23. 5. 1941. godine, sastavljen kod gradskog poglavarstva u Osijeku; Uredovno izvješće dr. Franje Buntaka od 23. 5. 1941. godine.*

10 Protuslobodnozidarska izložba održana je u Osijeku 1942. (13. ožujka – 4. travnja) a prethodila joj ista takva izložba, nešto većih dimenzija, održana u Beogradu (22. listopada 1941. – 19. siječnja 1942.) u prostorijama bivše Velike lože Srba, Hrvata i Slovenaca „Jugoslavija“ s koje se dio izložaka prenio u Osijek u prostorije bivše lože *Budnost*. Osim što je izložba bila protuslobodnozidarska, bilo je i protuboljševičkog, te protužidovskog materijala. Na ulaznim vratima jedne dvorane stajao je natpis: *Ovdje se odlučivalo o sudbini Osijeka*. Legende uz predmete bile su dvojezične (njemačke – hrvatske) a pokrovitelji izložbe bili su: Branimir Altgayer – vođa Njemačke narodne skupine, Stjepan Hefer – veliki župan Velike župe Baranja i Ćiril Kralj – ustaški nadporučnik.

Slika 1: Dio slobodnozidarskih predmeta iz osječke lože (Muzej Slavonije)

Ratno razdoblje – Kulturna baština Židova i Srba pod udarom i neprilike s Njemačkom narodnom skupinom

Kao i u slučaju slobodnih zidara, počeo je pritisak i na Židove već prvih ratnih mjeseci. Tako se u kolovozu 1941. u organizaciji Njemačke narodne skupine, Mađarske narodne skupine i Hrvatskog radničkog saveza¹¹ na osječkim ulicama održavaju velike demonstracije u dva navrata (1. i 16. kolovoza) protiv Židova, komunista i slobodnih zidara, a u nizu naredaba koje su se odnosile na Židove već je donesena i naredba o nošenju žutih traka na kojima se nalazila Davidova zvijezda i natpis *ŽIDOV* (ili lime-nih pločica s velikim slovom *Ž* na lijevoj nadlaktici) i to za sve Židove starije od 14 godina.¹² Ove i slične mjere koje su imale za cilj *arizaciju* društva pratile su i one koje se odnose na privredu za što su bile zadužene državne institucije a napose ona pod kolokvijalnim nazivom *Ponova*¹³ jer je pod njenom nadležnošću spadala imovina Židova i iseljenih, te odbjeglih Srba. Od ukupno podržavljene mase do sredine rujna 1943.

11 *Zsidó Kérdés ? Židovsko pitanje ? Die Juden Frage ?*, Osijek, 1942, 34–35.

12 Tada su bivši slobodni zidari u Osijeku morali također nositi na nadlaktici žutu traku s otisnutim slovom *M* (*mason*) a ako su bili Židovi morali su nositi obadviije trake. Kako su slobodni zidari Hrvati uspijevali na višim instancama dobiti zaštitu pa ih se nije moglo natjerati na nošenje trake one su (s natpisom *M*) brzo nestale iz Osijeka. Inače, gubljenje traka, pokrivanje zasukanim rukavom i sl. kažnjavalo se novčanom globom (Barbić, Anđelko, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 21 (1984), 1, Slavonski Brod, 1984., 366-367. i bilj. 20.).

13 Ured za obnovu privrede (osnovan 3. 5. 1941.), Državno ravnateljstvo za ponovu (osnovano 24. 6. 1941.) i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu (osnovano 1. 7. 1941.). Ova dva posljednja spojena su 15. 9. 1941. u jedinstveno Državno ravnateljstvo za ponovu. Od 14. 1. 1942. poslove oko podržavljenja preuzet će Državna riznica NDH koja je u tu svrhu osnovala Ured za podržavljeni imetak. Među građanima, osječku podružnicu za Slavoniju i Srijem Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu nazivalo se „Ravnateljstvo za pljačku“. (Zlata Živaković Kerže, *Stradanja i pamćenja : holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, (Slavonski Brod – Osijek, Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje : Židovska općina, 2006): 20-21., 105.

pokretnine su činile svega 2,58%, a u tom postotku jedan dio bio je onaj koji nazivamo pokretnom kulturnom baštinom tj. umjetnine i knjige koje su dijelom završavale u državnim muzejima i knjižnicama dok se smatra kako je od ukupnih pokretnina dosta toga nestalo krađama i zloupotrebama, odnosno, u privatnim džepovima odakle se pak u besćenje prodavalo i poklanjalo raznim pojedincima, ustanovama i udrugama.¹⁴ Iza relativno malog postotka, krije se zapravo golemi broj raznih pokretnina o čemu za Osijek svjedoče sačuvani dokumenti u Hrvatskom državnom arhivu u Osijeku¹⁵ tj. Očevidnici raznih podržavljenih stvari koje su predavane ustaškim i političkim ustanovama, javnim i dobrotvornim društvima, vojnim ustanovama i drugima, među kojima je samo u jednom takvom Očevidniku preko devedeset organizacija i ustanova koje su preuzimale pokretnine, a među njima mnoge su bile iz Zagreba.¹⁶ Iako se popisivalo po ulicama i stanovima, tj. kućama (brojevima i imenima) bivših vlasnika teško je razlučiti predmete od umjetničke vrijednosti jer se samo spominju npr. *slike, satovi* itd., a često i samog vlasnika jer se samo navodi *nepoznati Židovi*. Tijekom oduzimanja imovine bilo je i nekih građana koji su stvari (umjetnine?) nastojali jeftino otkupiti od Židova na što su vlasti prijetile strogim kaznama.¹⁷ Svi postupci vlasti nastojali su se prikazati kao legitimni pa je, gledano kronološki, sve započelo nakon članka objavljenog u osječkom dnevnom listu *Hrvatski list* „Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju“ u kojem su na temelju zakonske odredbe broj LXXVIII-1935. Z.p./1941. (od 15. 5. 1941.) pozivani svi građani Osijeka koji posjeduju umjetničke, kulturno-povijesne i „prirodne spomenike“, te se nabroja na što se mislilo – umjetničke slike, crteže, kipove, predmete umjetničkog obrta, numizmatičke zbirke, stare povele, isprave, stare knjige itd., da ih u roku od 48 sati prijave kustosu Buntaku u Muzej, a što bi se od toga trebalo pohraniti u Muzej odredilo bi Gradsko poglavarstvo. Za nepoštivanje su određene i kazne zatvora, te novčane kazne.¹⁸ Prvi mjesec prijave su podnijeli, osobno dolazeći ili šaljući popise, uglavnom Židovi i poneki Hrvati, pa je davana

14 Nada Kisić Kolanović, „Podržavljenje imovine Židova u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 3, (1998): 445-446.

15 Fond Narodni odbor grada Osijeka (dalje: HR-DAOS, 67)

16 HR-DAOS, 67, *Zapisnik od 12. 8. 1942. godine*. U svoj toj masi mnogo je stvari iz stanova iseljenih Židova koje je preuzelo izaslanstvo Glavnog Ustaškog stana iz Zagreba za potrebe tamošnjih ureda.

17 *Zabranjeno kupovanje pokretnih stvari od Židova (Hrvatski list, Osijek, br. 58 (5705), 8. ožujak 1942.); Prijava židovskih pokretnina i pokretnina osoba, koje su napustile područje naše države – Važna obavijest Ureda za podržavljeni imetak (Hrvatski list, Osijek, br. 158 (7605), 8. srpanj 1942.)*.

18 *Hrvatski list*, br. 135 (7115), 17. V. 1941. Iako je članak sastavio Buntak, on je u biti bio proglas osječkog gradonačelnika i predsjednika Arheološkog kluba „Mursa“ Milana Blažekovića. Radi se o interpretaciji Zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvažanja starijinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske od 12. 5. 1941. donesenoj na prijedlog ministra bogoštovlja i nastave, po kojoj su vlasnici trebali na sigurna mjesta pohranjivati umjetničke predmete jer je osnovna intencija ove odredbe, osim onoga što piše u naslovu, bila zaštititi kulturnu baštinu od ratnih razaranja, te naknadnog „Upozorenja vlasnicima starina“ Konzervatorskog zavoda u Zagrebu nastalog na temelju navedenog zakona. U „Upozorenju“ stoji kako će njihovi izaslanici predmete po kućama popisati, snimiti i proučiti te su oni trebali ostati u posjedu vlasnika, a iznimno u slučaju nemogućnosti brige o predmetima trebalo ih je predati na pohranu muzejima u Martina Juranović Tonejc, „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države,“ *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33-34/2009.-2010., 2012., 17-18.

prilika za naknadne prijave uz prijetnje strožim postupcima. Iz malobrojne sačuvane arhivske građe Muzeja vidi se kako je bilo vlasnika vrijednih umjetnina: uljanih slika Franje Pfalza, uljanih slika i crteža Waldingera i Hötzendorfa, kao i slika hrvatskih modernih slikara Medovića, Krizmana, Filakovca, Becića, Tomerlina, Bužana i Račkog, spominju se i renesansni ormarić i raspelo, ikone koje je za zagrebački muzej rezervirao Vladimir Tkalčić, poneki komadi antiknog namještaja, satovi, raritetne knjige, staro oružje, porculan, ali i kopije slika i sličnih „umjetnina“. Jedan od većih kolekcionara u Osijeku bio je tada ljekarnik Ivan Govorkovich sa svojom velikom zbirkom stakla, a možda najznačajniji, odvjetnik Hermann Weissmann. Obojica će darovati zbirke osječkom muzeju. Prvi jer je dobro vidio što će se na kraju dogoditi, a drugi po posljednjoj želji svoje supruge. Weissmann je bio već star i bolestan pa šalje dopis načelniku Osijeka u kojem nudi svoju knjižnicu i umjetničke zbirke, kako bi mogao ostati stanovati u svome stanu, jer je počelo iseljavanje Židova iz središta grada. Posjedovao je numizmatičke zbirke, bakroreze, slike, arheološku zbirku, fotografije Osijeka iz 19. stoljeća, te je bio bibliofil s velikom knjižnicom od nekoliko tisuća knjiga. Načelnik je o želji Weissmanna izvijestio druge instance te kontaktirao dr. Josipa Bösendorfera – sada vršitelja dužnosti kustosa gradskog muzeja jer je dr. Buntak preselio u Zagreb, da pregleda knjižnicu i zbirke. Na kraju je dr. Weissmannu dopušten ostanak u svome stanu na osječkom Gajevu trgu, a Bösendorferu povjereno pravljenje popisa i prepuštena odluka o smještaju umjetnina (postojeći prostor ili smještaj u Muzej). Kod izrade popisa i darovnog ugovora iz Zagreba je stigao dopis da zbirka Weissmann prema zakonu mora biti prebačena u Zagreb jer se smije predati samo nekom državnom muzeju a nikako gradskom ili nekoj udruzi tj. Arheološkom klubu „Mursa“ iz Osijeka. Ovaj prijedor motivirao je osječke intelektualce i političare u nastojanju proglašavanja osječkog muzej državnim kako bi se zadržali svi muzejski i vrijedni predmeti u gradu i okolici, a pogotovo što je Weissmannova knjižnica već bila zapečaćena u kutijama i čekala otpremanje za Zagreb, kao, vjerojatno, i umjetnine. U travnju 1942. *Muzej Slobodnoga i kraljevskog grada Osijeka* proglašen je državnim muzejom.¹⁹ No, nije samo to bilo razlogom za proglašavanje osječkog muzeja državnim. Jedan očevidac veli kako je po ulasku njemačke vojske u Osijek (11. 4. 1941.) odmah počela pljačka umjetnina, uglavnom po stanovima Židova i Srba i to pod „stručnim“ nadzorom Luje Pleina, koji je znao gdje se nalaze najvrjednije umjetnine.²⁰ Ovaj operni pjevač i publicist, član Arheološkog kluba „Mursa“, zapravo je znao koliko i svi članovi „Murse“ jer im je to (vlasništvo vrijednih umjetnina) bio na neki način jedan od klupskih zadataka prije rata, pa su tako na zamolbu Josipa Matasovića (1940.) namjeravali o tome nešto i napisati za *Narodnu starinu*.

19 Više o slučaju Weissmann vidi u: Grupa autora, *Priča o nezaboravu. Ostavština Hermanna Weissmanna u muzejskim ustanovama Osijeka*, katalog izložbe, (Osijek: Muzej Slavonije, 2020)

20 Ivan Flod, „Opkoljeni Osijek“, rukopis, (?), 86. Nije samo Plein znao vlasnike vrijednih umjetnina, znali su to svi članovi „Murse“ koji su redovito dolazili na sastanke. Uostalom, to im je na neki način bio klupski zadatak. Nekada bi se povel a šira rasprava o privatnim zbirka, kao npr. početkom 1940., potaknuta zamolbom Josipa Matasovića, urednika *Narodne starine*, da mu se napiše članak o privatnim zbirka, umjetničkog obrta u Osijeku (*Arheološki klub „Mursa“*, 171).

Plein i njemački krugovi smatrali su da stvari njemačkog podrijetla treba povjeriti *Zemaljskom vodstvu Njemačke narodne skupine u Hrvatskoj (Landesleitung der Deutschen Volksgruppe in Kroatien)* kao nadležnom, a ne Muzeju, te se zalagao za ulaske u židovske stanove i pečačenje predmeta od arheološke i umjetničke vrijednosti čemu se Buntak protivio i smatrao kako za to nema pravnog temelja.²¹ U pozadini se zapravo rasplamsavao sukob prohrvatske i pronjemačke struje unutar „Murse.“ Možda je Buntaku ovo bio dodatni motiv za napuštanje Osijeka, pa je tijekom lipnja 1941. otišao na novo radno mjesto u Zagreb. Muzej je preuzeo Bösendorfer, najveći autoritet u kulturnom miljeu grada koji je stekao velike zasluge spašavajući kulturnu baštinu iz Osijeka od raznih pljačkaša iz redova ustaškog režima, a pogotovo suprotstavljajući se Njemačkoj narodnoj skupini koja je Osijek vidjela kao metropolu legendarnog „Donaulanda“ u kojoj, eto, s okolicom živi oko 50% svih Nijemaca u Hrvatskoj pa je grad postao službeno „Osijek – Esseg“, uveden je „njemački načelnik“ grada (zapravo donaćelnik), te su nazivi nekih sela gdje je bilo više od 20% Nijemaca germanizirani s obaveznom dvojezičnošću itd.²² Kako je Skupina formirana 1941. po uzoru na državu pa je po svojoj organizacijskoj shemi imala glavne ureda tako je jedan bio Glavni ured za kulturu, pod kojim nešto kasnije formiraju četiri ureda od kojih je na čelo Ureda za umjetnost i znanost postavljen je Alois (Luj) Plein.²³ Nakon, od Skupine, planiranog osnutka domovinskog muzeja (Heimattmuseum) u zgradi koja je bila židovska nekretnina Plein je počeo sakupljati umjetničke slike, namještaj, stare plakate, novine, dokumente, arheološke i etnografske predmete i sl., uglavnom njemačkih obilježja; najprije od njemačkih obitelji, a kasnije i iz židovskih kuća (Slika 2).²⁴ Pozvao je Bösendorfera na lojalnu suradnju u ime koje ovaj potkraj 1941. obilazi novoformirani Heimattmuseum i podnosi izvješće „Mursi“ – u kojoj su ostali gotovo sami Hrvati i Srbi, prema kojem konstatira da je tamo jako puno stvari nakupljeno iz Osijeka.²⁵

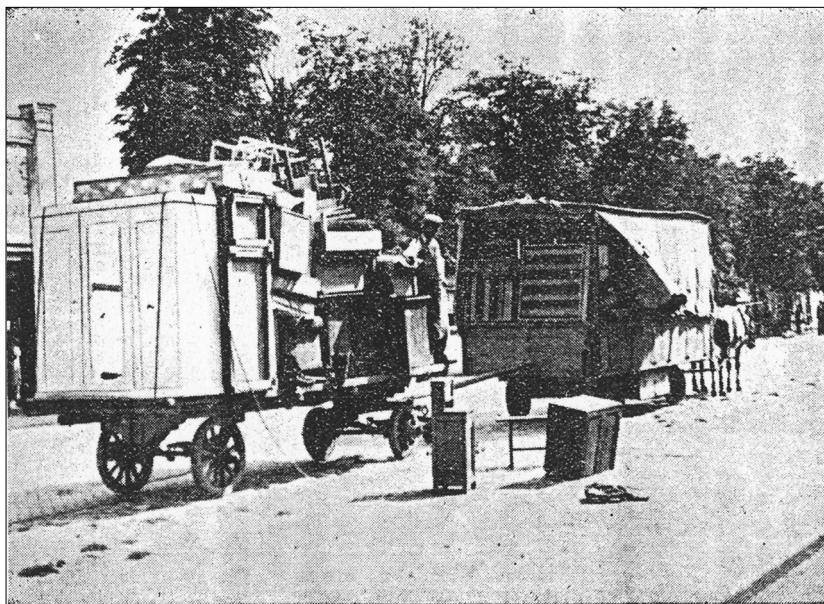
21 *Arheološki klub „Mursa“, zapisnici sjednica 1933.-1944.*, priredio: Ante Grubišić, (Osijek: Muzej Slavonije, 2005.), 193-194.

22 Flod, *Rukopis*, 1.-2.; 37.

23 Grubišić, Ante, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj“ *Osječki zbornik*, Osijek, 26, (2002): 117.-118.

24 *Ibid.*, 122.

25 *Ibid.*, 206.

Slika 2: Odvoženje židovske imovine iz stanova u Osijeku

Postavljanje likovnih izložbi tog Muzeja kroz 1941. i 1942. bilo je zakonski moguće ali rad jednog muzeja nije bio moguć bez ispunjavanja osnovnih preduvjeta i usklađivanja s hrvatskim zakonima što nije išlo lako i brzo. Viktoru Hoffilleru, ravnatelju Arheološkog muzeja u Zagrebu, neformalno glavnoj osobi u Hrvatskoj za muzejska pitanja, bilo je jasno kako će biti problema oko nadležnosti i prava na pojedinu muzejsku građu pa u lipnju 1942. dolazi u Osijek nastaviti provedbu onoga što je započeto 26. 2. 1942. kada je osječka gradska općina muzejske zbirke, muzejsku knjižnicu, zbirku slika i arhiv prenijela u vlasništvo države kako bi ih zaštitila od Nijemaca.²⁶ S druge strane, preko Njemačkog veleposlanstva u Zagrebu vršen je pritisak na vlasti NDH da što brže odobre statut Muzeja i to uspješno, te je odobren krajem 1942., a za ravnatelja Muzeja postavljen je povjesničar dr. Rudolf Schmidt iz Novog Sada.²⁷ Bösendorfer je izražavao sumnju da će svi predmeti iz Heimatmuseuma biti na kraju odvezeni izvan Hrvatske kao što se to često događalo u osječkoj prošlosti, samo što je sada u pitanju bila velika skupina predmeta i vrlo važna za lokalnu povijest, a s druge strane, isto tako dio predmeta koje je zaplijenilo redarstvo bio je također izvan kontrole i već privatno otpreman izvan Osijeka. Ovakva situacija razlog je što su građani, prije svega bogatiji Židovi i Srbi, posjednici raznih umjetnina, radije poklanjali gradskom muzeju svoje predmete negoli redarstvu i Heimatmuseumu. Kod preuzimanja predmeta Bösendorfer je izdavao potvrde jer su ti predmeti stavljeni u pohranu, a ostajali u vlasništvu predavatelja i bili mu u svako doba na raspolaganju.²⁸

26 MSO, DZ, MS, Dopis V. Hoffilera J. Bösendorferu, 3. 4. 1942.

27 Grubišić, 2002., str. 123.-124. i bilj. 103.

28 MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od Huga Fuchsa, 11. 8. 1942.

Isto tako, stvari iseljenih Srba od umjetničke vrijednosti temeljem odluke Gradskog poglavarstva Ureda za podržavljeni imetak predavane su uz dva svjedoka muzeju, tj. Bösendorferu.²⁹ Do kraja 1942. u Muzeju se nagomilalo toliko puno predmeta, u prvom redu knjiga, da je Bösendorfer morao tražiti od gradonačelnika susjednu zgradu za Muzej kako bi mogli i dalje zaprimati predmete.³⁰ Što se tiče slika, bilo ih je početkom 1943. u Muzeju oko 1000 komada³¹ 150 ulja na platnu od umjetničke vrijednosti, 195 grafičkih radova, a 120 goblena i izvjestan broj ikona ne ulazi u popis muzejske galerije jer čeka daljnje rješenje,³² odnosno Muzej nije htio primiti ovu vrstu predmeta nekritički pa je veliki broj slika vraćan Ponovi (624 slike sa i bez okvira, te 112 okvira razne veličine).³³ S druge strane, postojao je određeni broj slika od umjetničke vrijednosti koje su iz židovskih stanova trebale biti predane Muzeju ali nisu stigle do njega na što je Bösendorfer upozoravao Ured za podržavljeni imetak. Bilo je problema i s Pleinom koji je npr. „Skizzenbuch“ Hötzendorfa iz vlasništva H. Weissmanna posudio za izložbu *150 godina njemačkog slikarstva u Hrvatskoj* u Berlinu te nije vraćao.³⁴ Neke predmete Muzej je morao po višim naredbama dati, a koje nikada poslije nisu vraćene, kao npr. dvije zastave i zastavne vrpce austrougarskih vojnih jedinica iz Vukovara i Osijeka za novoformirani vojni muzej u Zagrebu³⁵ ili po naredbi Ureda za podržavljeni imetak pravoslavnu ikonu ruskoj koloniji iz Osijeka 1942. koju je još 1921. ruska emigracija darovala pravoslavnoj crkvi u Donjem gradu.³⁶ Tu je još npr. osam slika Ustaškom stožeru za Baranju,³⁷ pa zatim 20 slika (akvarela i ulja na platnu) i 10 goblena Stožeru ženske ustaške mladeži,³⁸ mađarske knjige Mađarskoj kulturnoj zajednici³⁹ itd.

Knjiga, osim preuzetih iz institucija, kao što je npr. stara gimnazijska profesorska knjižnica s 8600 primjeraka⁴⁰ ili ona Srpske čitaonice s oko 1700 knjiga, u Muzeju

29 MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od iseljenog Sime Petrovića, 5. 5. 1942. U početku su te potvrde imale detaljniji popis predmeta, a kasnije su kraće, sa sumarnim popisima, i tu se navodi samo broj predmeta – uglavnom knjiga. Šira dokumentacija sačuvana je samo za slučaj odvjetnika Hermana Weissmanna, jer se ovdje radilo o velikoj i rijetkoj zbirci.

30 MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera načelniku Osijeka, 9. 12. 1942.

31 MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera *Ministarstvu narodne prosvjete*, 8. 3. 1943.

32 MSO, DZ, MS, *Izviješće čuvara galerije slika HDM u Osijeku Stjepana Matanića J. Bösendorferu*, 20. 12. 1943.

33 MSO, DZ, MS, *Uredovna potvrda Ureda za podržavljeni imetak o primitku slika i okvira od 22. 9. 1943. i 15. 2. 1944.*

34 MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera *Uredu za podržavljeni imetak*, 5. 1. 1944.; MSO, DZ, MS, *Odobrenje Ministarstva narodne prosvjete Vodstvu Njemačke narodne skupine za posudbu slika i crteža Hötzendorfa, Pfalza, Mückea i Waldingera iz HDM u Osijeku*, 27. 7. 1943.

35 Spominju se i druge „vojne starine“ za koje nemamo podataka. MSO, DZ, MS, *Uredovna potvrda pukovnika Viktora Wengla o primitku zastava iz osječkog muzeja od 7. 6. 1941.; Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu oružanih snaga – državnom muzeju i arhivu od 30. 3. 1943.*

36 MSO, DZ, MS, *Potvrda od 17. 6. 1942.*

37 MSO, DZ, MS, *Potvrda pobočnika za upravu Rudolfa Lešića o primitku slika iz Hrvatskog državnog muzeja (dalje: HDM) u Osijeku*, 8. 4. 1943.

38 MSO, DZ, MS, *Dopis (potvrda o primitku) Stožera ženske ustaške mladeži HDM u Osijeku*, 22. 6. 1943.

39 MSO, DZ, MS, *Dopis Mađarske kulturne zajednice*, 28. 11. 1943.

40 *Arheološki klub „Mursa“*, 206.

ih je od iseljenih i odbjeglih Srba te stradalih Židova prikupljeno na tisuće tako da su na kraju svi slobodni prostori Muzeja bili zakrčeni kutijama punim knjiga za koje je Bösendorfer izdao potvrde. Usto, početkom 1942. zatražio je od Ponove još i predaju svih knjiga iz njihovih skladišta.⁴¹ Osim najvažnije privatne knjižnice, donirane od Weissmanna – koja se i danas nalazi u Muzeju – postojale su i kod drugih Židova veće kućne knjižnice za koje je Bösendorfer intervenirao čim bi čuo da je neki stan „stavljen pod nadzor“. Takav primjer je njegov zahtjev za odvajanje knjižnice s oko 1000 knjiga i polica za knjige od ostalih odvoženih stvari iz stana Juliusa Pfeiffera.⁴² Od knjiga iz srpskih stanova i kuća treba izdvojiti znatan broj (676) iz kućanstva Branka Muačevića,⁴³ dugogodišnjeg direktora osječke bolnice koji se za rata sklonio u Beograd. Sve u svemu, tijekom 1942. i početkom 1943., knjige su u Muzej stizale svakodnevno, te ih je po Bösendorferovoj procjeni bilo preko 200.000.⁴⁴ Međutim, kada je do kraja 1943. uspio srediti dobar dio te velike knjižnice upala je njemačka vojska i zatražila hitno ispražnjavanje tih prostorija za svoje potrebe, pa su knjige prebačene u podrume i na kat. Pored toga što ih je tada dosta neuvezanih uništeno, one prebačene na kat zaprijetile su urušavanjem zgrade.⁴⁵ Tako je propao pokušaj stručnog sređivanja knjižnice, sve je opet ostalo nesređeno da se u tom trenutku nije moglo čak izdvojiti slične knjige jednog područja, npr. pravnog i financijskog karaktera, kada je popis zatražilo Ministarstvo Državne riznice iz Zagreba.⁴⁶ U moru knjiga, pažljivi popis gotovo 1700 knjiga⁴⁷ Srpske pravoslavne općine tj. Srpske čitaonice, koju je Ponova početkom 1942. pretvorila u svoj ured i skladište,⁴⁸ doima se kao rezultat kakve posebne brige Bösendorfera i „Murse“ za kulturnu baštinu pravoslavne provenijencije. U prilog tome govori možda i akcija za nabavku, i to usred rata i uz toliko prikupljenih knjiga, jednog naslova – *Slaveno-serbskij i nemeckij leksikon* iz 1790. tiskan kod Kurzbecka u Beču od jednog tamošnjeg antikvarijata.⁴⁹ Međutim, prije bi to mogli tumačiti univerzalnom brigom za kulturnu baštinu koja se njegovala i prije rata.⁵⁰ Kulturna baština pravoslavnih u Osijeku Bösendorferu je bila dobro

41 MSO, DZ, MS, *Odluka Ureda za podržavljeni imetak o predaji knjiga HDM u Osijeku*, 23. 4. 1942.

42 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti*, 29. 7. 1942.

43 MSO, DZ, MS, *Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta iz kućanstva B. Muačevića*, 28. 4. 1942.

44 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete*, 8. 3. 1943.

45 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete*, 17. 11. 1943.

46 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Uredu za podržavljeni imetak*, 16. 2. 1944.

47 MSO, DZ, MS, „Popis knjiga pravoslavne općine u Osijeku, d. g. koji je Hrvat. drž. muzej u Osijeku primio u pohranu“.

48 MSO, DZ, MS, *Odluka Gradskog poglavarstva Osijeka Odsjeka za ponovu o upotrebi prostorija Srpske čitaonice za uredske prostorije i prijenosu vrijednih knjiga, slika i harmonija u HDM u Osijeku do daljnje odluke*, 13. 1. 1942.

49 *Arheološki klub „Mursa“*, 212.

50 Ta briga očitovala se prije rata kroz rad u *Arheološkom klubu „Mursa“*: otkupom (npr. zlatovezne slike evanđelista s plašta tuzlansko-zvorničkog mitropolita Ilariona Radonića; litografija iz 18. st. kupljena u Beču), darovima (npr. rukopis propovjedi o „Sošestviju sv. Duha“ iz 1809. od donjogradskog paroha Ilije Mojića), vlastitim prikupljanjem (npr. akcija za prijevoz pravoslavni nadgrobnih spomenika 18. st. iz Erduta u Muzej), zaštitom (akcija zaštite crkava i njihovih arhiva i riznica po uzoru na zaštitu fruškogorskih manastira po naredbi bana Kijurina i sl.) (*Arheološki klub „Mursa“*, 115; 150; 153; 188; 193).

poznata od ranije jer je jedini istraživao u knjižnici i arhivu tamošnje Općine i već prije rata imao gotov, neobjavljeni rad o Cincarima u Osijeku, nastao na temelju istraživanja njihove građe. Kroz rat se angažirao na spašavanju preostalog nakon rušenja pravoslavne crkve u Donjem gradu, te na jednom mjestu kaže da je spašeno sve što se moglo spasiti, osobito Matice.⁵¹ Kada se crkva počela rušiti 30. 12. 1941. Bösendorfer je od vlasti tražio predmete ne samo iz ove crkve nego i iz svih okolnih pravoslavnih crkava koje su se rušile, no, dobio je tek neke predmete iz donjogradske i čepinske. Vodio je fotografa kako bi u donjogradskoj crkvi fotografirao fresku „Posljednji sud“ ali se ovaj nije usudio, pa je to naknadno obavio blagajnik „Murse“, poznati osječki grafičar i slikar Jovan Gojković, čiji snimak tehnički nije uspio, ali barem je prije rušenja crkva sa svih strana fotografirana, a planirano je i fotografiranje rušenja. Osim ustaških vlasti tom prilikom problem su mu pravili i Rusi koji su tražili jednu ikonu koju su donijeli sa sobom iz Rusije, ali su zaključili da tu ima još 6 njihovih ikona za što Bösendorfer nije htio ni čuti bez dokaza, te se založio da stvari nastale u ovim krajevima tu i ostanu.⁵² U daljnjem tijeku događaja iz donjogradske crkve, osim preuzetih knjiga i crkvenog arhiva, od inventara je dobio samo nekoliko manje vrijednih predmeta – jedan mali kalež, ikone s pobočnih zidova (šablonski rađene), slike s porušenog ikonostasa i pribor za „pričešće“ bez naročite umjetničke vrijednosti. U svojim nastojanjima kako bi predmete prebacio, tj. kasnije vratio u muzej, posebno je naglašavao plaštanicu braće Raić iz 1764., crkvene zastave koje su se čuvale u crkvi, zlatovezni baldahin i spomenicu iz kamena temeljca ali nije dobio ništa od toga.⁵³ Rušenje crkve proveo je izvjesni poduzetnik Marko Katanec iz Zagreba, koji je izjavio Bösendorferu kako je pet sanduka s predmetima poslao u Glavni ustaški stan, te da su zlatni i srebrni predmeti pohranjeni kod Gradske štedionice u Osijeku, a da je šef Ureda za podržavljeni imetak poslao Državnoj riznici u Zagreb šest sanduka s predmetima. Bösendorfer je na to podnio službeni zahtjev Glavnom ustaškom stanu za povrat predmeta⁵⁴ ali ne dobiva nikakav odgovor. Zatim je podnio prijavu, intervenirao kod nekih u Zagrebu za predaju barem predmeta arheološkog značaja osječkom muzeju i naročito plaštanice na što je dobio odgovor kako se stvar za sada ne rješava jer se čeka odluka glede osnutka Hrvatske pravoslavne crkve. Obećana mu je plaštanica za muzej, te je navodno dobio točan popis stvari⁵⁵ koje su se nalazile u crkvi. Na koncu je zbog svoje prijave glede predmeta iz donjogradske pravoslavne crkve završio na saslušanju kod suca istražitelja Sudbenog stola u Osijeku.⁵⁶

51 Ranije, jednom prilikom već su spašavani predmeti iz ove crkve – negdje oko 1935. – kada se ona renovirala, a stari vrijedni predmeti iz nje počeli se razvlačiti okolo, krasti i prosjeđivati na crno tržište. Tada je predsjednik „Murse“ Milan Blažeković to dočuo i išao okolo kod zlatara otkupljivati već prodane predmete (srebrne votivne darove i zlatni križ) za muzej (*Arheološki klub „Mursa“*, 121; 233.).

52 *Arheološki klub „Mursa“*, 208-209; 211-212.

53 MSO, DZ, MS, *Potvrda J. Bösendorfera o preuzetim predmetima iz pravoslavne crkve u Donjem gradu*, 9. 5. 1942.

54 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Glavnom ustaškom stanu*, 19. 5. 1942.

55 MSO, DZ, MS, *Zapisnik od 10. 9. 1941. sastavljen na licu mjesta u uredu grčko-istočne občine u Osijeku d.g.*

56 *Arheološki klub „Mursa“*, 211-212; 216; 218; 221.

Tijekom rata vođena je briga i o arhivima i njihovu prijenosu u Muzej u sklopu kojega se oformio arhiv kojeg Osijek do tada nije imao. Ugovorom između Grada i Ministarstva narodne prosvjete Muzej postaje vlasnikom svih mjesnih arhiva.⁵⁷ Godine 1942. sastavljen je popis svih arhiva u Osijeku i okolici i proslijeđen u Zagreb Hrvatskom državnom arhivu.⁵⁸ Kako je Bösendorfer bio veliki poznavatelj arhiva, jer to je bio njegov stručni teren, oko njih se posebno angažirao. Najvažnije po njemu bilo je pitanje velikog gradskog arhiva koji se nalazio – kako on kaže „valjao“ – na tavanu bivšeg poglavarstva. Za Bösendorfera kulturna razina jednog naroda mjerila se njegovim odnosom prema starinama,⁵⁹ pa je prvo htio sve prikupiti i koliko-toliko adekvatno smjestiti. Predstavkom na Ministarstvo vanjskih poslova 28. 7. 1942. zatražio je diplomatskim putem povratak arhiva Inženjerskog ureda („Bauamtleitung“) iz osječke Tvrđe zajedno sa svim nacrtima, što ga je divizijska komanda još 1922. (ili 1921.) odvezla u Beograd.⁶⁰ Neki arhivi iz grada (gimnazijski, urbarijalni spisi i mape Sudbenog stola,⁶¹ Trgovačko-obrtničke komore, već spomenuti pravoslavne općine itd.) prevezeni su u Muzej, te je do kraja rata stvoren veliki arhiv koji će 1947. postati zasebna institucija.

Nesporazumi oko arheološke kulturne baštine

Sudbina arheološke kulturne baštine najbolje se ogleda kroz rad njemačkog arheologa Roberta Rudolfa Schmidta (Slika 3) koji je uoči rata iskapao na području Vukovara a za vrijeme rata živio u Osijeku. Poznat je pretežno arheološkoj javnosti zbog svog iskapanju lokaliteta Gradac na Vučedolu 1938. i monografiji *Die Burg Vučedol* (Zagreb, 1945.) u kojoj su izneseni rezultati toga arheološkog istraživanja. Međutim, dok je živio u Osijeku vršio je iskapanje tzv. Vlastelinskog brijege u Sarvašu 1942. i 1943., o čemu je iznio tek djelomične podatke u spomenutoj monografiji, te je bio akter nekih drugih događaja u Osijeku koji su malo poznati. On je (rođen 1882. u Köln-Mülheimu) već u Njemačkoj stvorio ime u stručnim krugovima i imao puno uspjeha te je dao u nekim radovima putokaz drugim arheolozima u istraživanju prapovijesti. Prvi je u Njemačkoj proveo periodizaciju prapovijesti, sudjelovao kod istraživanja spilja poznatih po paleolitičkim slikarijama u španjolskoj provinciji Santander, proučavao paleolitičke nalaze Poljske, balkanskih zemalja, Male Azije i Rusije, priređivao izložbe o počecima umjetnosti, predavao na tübingenškom sveučilištu itd. U Hrvatsku dolazi u svibnju 1938., na poziv grofice Sofije Eltz koju upoznaje u Njemačkoj, kako bi iskapao na Vučedolu jer je već bio upoznat s nekim nalazima s toga lokaliteta. U sklopu priprema proučio je karte

57 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete*, 30. 5. 1944.

58 *Arheološki klub „Mursa“*, 225.

59 *Arheološki klub „Mursa“*, 204.

60 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera „Mjestnom zapovjedništvu Osiek“*, 30. 3. 1943.

61 Ovu građu htio je i Hrvatski državni arhiv iz Zagreba uz obrazloženje kako već ima sličnu građu u arhivu Virovitičke županije (MSO, DZ, MS, *Dopis predsjedništva Sudbenog stola J. Bösendorferu*, 4. 6. 1943.).

te izložio svoj plan direktoru beogradskog muzeja (im „Alten Palais“) Kašaninu.⁶² Zanimljivi su mu bili lokaliteti oko Vukovara, Vinkovaca, kao i Dalj, Sarvaš, Bijelo Brdo itd. jer su po njemu značajni za kulturne veze Srednje Europe i Grčke, pa mu je bila želja otkriti „Metropolu“ koju su naseljavali prolazeći narodi u svim vremenima i da se ona, vjerojatno, može očekivati negdje na sjecištima glavnih prometnih pravaca – Dunava, Drave i Tise.⁶³ Došavši u Vukovar, prvo je razgledao cijelo područje a zatim se uputio u Beograd gdje nije dobio očekivanu materijalnu potporu,⁶⁴ nego samo besplatnu kartu za željeznicu i kao stručnu ispomoć za iskapanje – jednog studenta arheologije.⁶⁵ Odlučio se za iskapanje Gradca na Vučedolu, a vlasnici – obitelj Streim, koji su i prije slučajne nalaze poklanjali Arheološkom muzeju u Zagrebu nisu pravili probleme već su samo inzistirali da se iskopani predmeti predaju u Arheološki muzej u Zagrebu.⁶⁶ Schmidt nije imao ništa protiv toga jer je tražio samo pravo na publiciranje nađenih predmeta.⁶⁷ Iskapanje je započelo 1. 7. 1938. a zbog studenta arheologije iz Beograda na iskapanju Hoffiller se pribojavao da predmeti ne bi završili u Beogradu pa iz Zagreba šalje svoga asistenta s katedre za arheologiju dr. Antuna Bauera i kustosa Arheološkog muzeja dr. Josipa Klemenca. Ova dvojica bili su prema Schmidtu krajnje sumnjičavi i nepovjerljivi što je na kraju rezultiralo i Schmidtovim rezerviranim odnosom prema Baueru na što se ovaj na kraju vraća u Zagreb,⁶⁸ a mijenja ga Mirko Šeper, poslan također od Hoffillera, koji ostaje do kraja iskapanja (11. studenog 1938.) i koji o Schmitu imao sasvim pozitivno mišljenje.⁶⁹ Schmidt je uspio je istražiti cijeli Gradac na Vučedolu (oko 600 m²) i iskopati izvanredne nalaze, od kojih su keramički iz sloja vučedolske kulture, i onda i poslije, proglašavani najljepšim od svih iz prapovijesnih kultura.

62 U Beogradu, gdje se nadao dobiti novčanu pomoć kada krene s radom, nisu mu zapravo obećali gotovo ništa, nego su ga uputili na Zagreb, jer je to područje bilo u nadležnosti Arheološkog muzeja u Zagrebu (Arhiv arheološkog muzeja u Zagrebu (dalje: AAMZ), *Spisi o Vučedolu, Hoffillerovo pismo I. Škorjaču od 13. 1. 1941. god.*).

63 MSO, DZ, Ostavština Schmidt (dalje: OS), kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta Sofiji Eltz od 5. 5. 1938.*

64 U sklopu tog posla proučavao je u lipnju 1938. i arheološke zbirke, te narodne nošnje u osječkom muzeju. MSO, DZ, *Zapisnik redovitog mjesečnog sastanka Društva prijatelja starina „Mursa“ od 14. 6. 1938. god.*

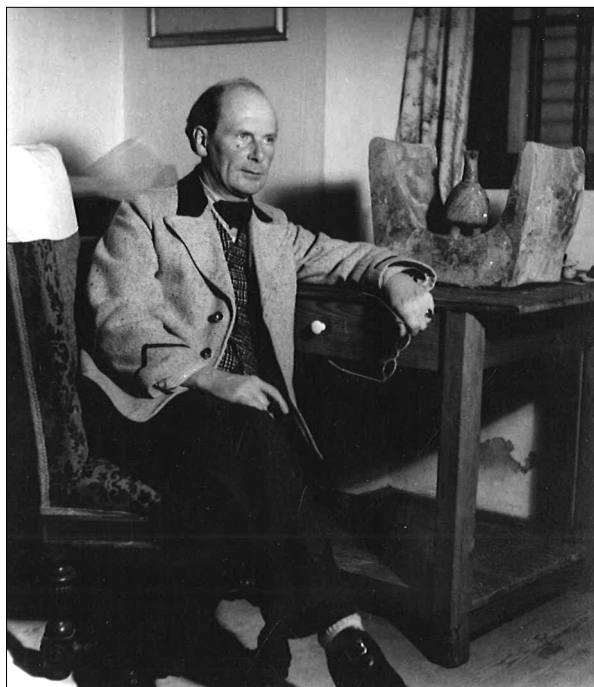
65 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta Sofiji Eltz od 10. 7. 1938. god.*

66 AAMZ, *Spisi o Vučedolu, Pismo Ivane i Jelice Streim V. Hoffilleru od 8. 11. 1938. god.*

67 AAMZ, *Spisi o Vučedolu, Pismo pomoćnika Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije D. Kovačevića V. Hoffilleru od 19. 10. 1938. god. i odgovor V. Hoffillera Ministarstvu od 24. 10. 1938. god.*

68 AAMZ, Bauer, Antun, *R. R. Schmidt na Vučedolu 1938. godine*, rukopis.

69 O detaljima tog sukoba više u: Ante Grubišić, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj“, *Osijek, Osječki zbornik*, Vol. 26 (2002): 113.

Slika 3: Robert Rudolf Schmidt s najpoznatijim nalazom iskopavanja u Vučedolu (Muzej Slavonije)

Kako je u tijeku rada izostala državna subvencija, priskaču Eltzovi, koji videći izvanredne rezultate, preuzimaju financiranje svih poslova oko iskopavanja. Time Eltzovi izlaze u susret Arheološkom muzeju u čiju se zapravo korist iskapalo i na ovaj način postaju dobrotvori Arheološkog muzeja, odnosno hrvatske kulture.⁷⁰ Za boravka na dvorcu (1938. – 1941.) Schmidt je upoznao odgajateljicu Francisku Nöthig koja će mu postati drugom suprugom,⁷¹ a koja mu je inače pomagala restaurirati nalaze, fotografirati, tipkati i crtati – za što je dobila i honorar od Arheološkog muzeja.⁷² Nakon odvoženja nalaza s Vučedola za Zagreb, Schmidt je i dalje ostao u Vukovaru radeći na objelodanjivanju rezultata, odnosno monografiji. Rukopis monografije dovršen je u jesen 1940.⁷³ ali je ona objavljena tek 1945. Razlog tome bili su relativno visoki troškovi tiskanja, za ono vrijeme vrlo luksuznog izdanja i nastupajući rat. Koliko god su bile kontroverzne okolnosti objelodanjivanja *Die Burg Vučedol*, ipak će ta opsežna sinteza, prema ocjeni eminentnih istraživača vučedolske kulture, biti fundamentalno djelo, u europskim okvirima, za spoznaje o vučedolskoj kulturi, čiji

70 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo Ravnateljstva vlastelinstva Eltz V. Hoffileru od 24. 10. 1938.*; AAMZ, Spisi o Vučedolu, *Pismo V. Hoffillera I. Škorjaču od 13. 1. 1941. god.*

71 Njegova prva supruga bila je Klara Schmidt. S njom je imao sina Klauša (rođenog 1908.) koji je završio arhitekturu i poslije živio u Stuttgartu (MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta Sofiji Eltz od 10. 12. 1941. god.*).

72 MSO, DZ, OS, kut 3, *Doznaka honorara od 1000 dinara F. Nöthig za 20 tabla crteža vučedolskih nalaza*, 11. 3. 1941. god.

73 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo R. R. Schmidta V. Hoffillera od 24. 9. 1940. god.*

naziv je prihvaćen i proširen isključivom zaslugom Schmidta. Poslije završetka osnovnog teksta monografije Schmidt je namjeravao nastaviti rad na arheološkim istraživanjima u ondašnjoj Jugoslaviji; sada na još široj osnovi, pa šalje direktoru Muzeja kneza Pavla, prijedlog i razrađeni projekt osnivanja Državnog instituta za jugoslavensku prapovijest u Beogradu.⁷⁴ Projekt je predviđao suradnju muzeja u Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu i Beogradu, te razrađivao po stavkama opseg, ciljeve, kao i pitanje zgrade, osoblja i financiranja. Do realizacije nije došlo zbog nadolazećeg rata. U vrijeme početka njemačkih ratnih operacija u Kraljevini Jugoslaviji Schmidt se nalazio u Münchenu gdje ostaje do sredine 1941. tražeći potporu za svoja daljnja arheološka istraživanja na području, sada, bivše Jugoslavije. Tamo se nekoliko puta za pomoć obraćao dr. Waltheru Wüstu, indoiranistu i rektoru Münchenskog sveučilišta, koji je ujedno bio i upravitelj Istraživačkog društva Das Ahnenerbe.⁷⁵ Za ovo društvo, kojemu je bilo važno dokazivanje germanske superiornosti, istraživanje nordijskih kultura prapovijesne Europe bilo je od posebnog značaja. Schmidt mu je objasnio kako je njegov rad važan jer baca novo svjetlo na kulturne veze Sjevera i prethelenističke Grčke, a u tom kontekstu vučedolska kultura ima posredovnu ulogu. Izložio je plan daljnjih istraživanja, i to na tri mjesta, koja se nalaze na glavnim prometnim putevima između staronordijskog kulturnog područja i prethelenističke Grčke: području ušća Drave kod Osijeka, ušća Save kod Zemuna i negdje kod Niša, na razvodnici Morave i Vardara.⁷⁶ S uvjerenjem da je njegov projekt dio kulturnopolitičke zadaće toga vremena i nadom da će Ahnenerbe prihvatiti i financirati njegov plan, te da će već u jesen moći početi s iskapanjem, uputio se u Hrvatsku (Vukovar) kako bi mogao nadgledati i utjecati na brže tiskanje monografije. Izvanredno jaku podršku za svoj daljnji rad Schmidt je dobio od Njemačke narodne skupine u Osijeku i Pleina koji se velikodušno i s poletom stavio Schmidtu na raspolaganje jer je njegov rad bio značajan i gotovo jedini znanstveni, koji je njegov Ured imao priliku pomagati. Prema Schmidtovom planu u iskapanju i istraživanju trebale su sudjelovati i mlade

74 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo R. R. Schmidta V. Hoffilleru od 24. 9. 1940. god.*

MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo R. R. Schmidta M. Kašaninu od 3. 1. 1941. god.*

75 Organizaciju, čiji naziv bi mogli prevesti kao Baština predaka, osnovao je 1935. Heinrich Himmler. U duhu aktualne ideologije bavila se arheologijom (prapoviješću), etnologijom, antropologijom, uključujući kasnije i neke dr. znanosti (Lexikon der Geschichte, Niederhausen, 2001, 26.). U rad organizacije bili su uključeni mahom profesori i doktori raznih područja znanosti. Od 1940. Ahnenerbe je integrirana kao Znanstveni ured A u Himmlerov Osobni stožer. U radu organizacije s germanocentričnim pogledom na europsku ideju, bilo je svega: od organizacije ozbiljnijih znanstvenih radova do upućivanja ekspedicija u razne dijelove svijeta, npr. – Iran, Kanarske otoke i Island u potragu za dokazima davnih kraljeva čiste arijanske krvi, Atlantidom, Svetim gralom itd; suprotstavljanja arijanske pseudoreligije kršćanstvu i sl. O ovoj organizaciji pisao je Michael H. Kater, *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935. – 1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart, 1974. Organizacija je imala razvijenu mrežu institucija u raznim gradovima Njemačke s raznim laboratorijima, arhivima i knjižnicama (MSO, DZ, *Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 3, Okružnica Ahnenerbe od 10. 9. 1943. god.*). Ahnenerbe je postala ozloglašena radi istraživanja u logoru Dachau, zbog čega je W. Sievers, jedan od glavnih čelnika organizacije, završio na suđenju u Nürnbergu i osuđen na smrt.

76 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta Waltheru Wüstu od 15. 4. 1941. god.*

MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta Wolframu Sieversu od 23. 11. 1941. god.*

akademske snage, članovi Njemačke narodne skupine, koji su studirali u Njemačkoj i koji bi kasnije preuzeli vođenje njemačkog muzeja za ovo područje, što bi, prema njemu, bilo dobro i za njemačku znanost i za Njemačku narodnu skupinu.⁷⁷ Vodstvo Skupine već u listopadu 1941. Schmidtu pronalazi i ustupa kuću u Zagrebačkoj ulici u Osijeku⁷⁸ u koju on nije odmah uselio jer je čekao novac iz Njemačke za svoj projekt od kojeg se dio trebao utrošiti za namještanje kuće (Slika 4).

Slika 4: Kuća u Osijeku u kojoj je živio i radio Robert Rudolf Schmidt (Muzej Slavonije)

77 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta Waltheru Wüstu od 15. 8. 1941. god.* Ideja o osnutku jednog njemačkog, domovinskog muzeja (Heimatemuseum), nije potekla od Schmidta. Već ranije, 1938., pripremalo je Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca (Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen), osnovano 1936. u Osijeku, otvaranje takvog muzeja. Tada je izabran upravitelj muzeja – Stjepan Frauenheim, novinar i publicist, koji je muzeju obećao darovati svoje mnogobrojne zbirke u kojima je bilo puno materijala vezanog za povijest Osijeka (MSO, DZ, *Zapisnik sastanka Društva prijatelja starina „Mursa“ od 15. 2. 1938. god.*).

78 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta Klari Schmidt od 8. 10. 1941. god.*

Wüst se u sjedištu Ahnenerbea u Berlinu očito jako založio za Schmidtove projekte, kada je Schmidtu, koji je inzistirao na tome da planovi moraju biti izneseni usmenim putem, organiziran sastanak 13. i 14. listopada 1941. u Zagrebu s Wolframom Sieversom, SS-Obersturmbannführerom u Osobnom štabu vođe SS-a Heinricha Himmlera i Reichsgeschäftsführerom za Ahnenerbe – de facto šefom organizacije. Na tom sastanku obećano mu je kako će Ahnenerbe financijski stajati iza njegovog istraživanja, pa on povratkom u Osijek odmah radi na izradi troškovnika za prvo iskapanje u osječkoj okolici – Sarvašu.⁷⁹ Prije svega, trebalo je urediti kuću za stanovanje, kao i radne prostore u njoj, gdje su se svi nalazi s iskapanja trebali konzervirati i restaurirati, te je nabavljen automobil za odlaske na teren. Krajem 1941. u Münchenu je sa Sieversom sredio potankosti oko istraživanja, te s Bavaria-Filmkunstom pregovarao o snimanju filma s temom iz prapovijesti – Geheimnisvolle Tiefe, za koji piše scenarij. Iz nama nepoznatih razloga snimanje filma naknadno nije odobrilo nadležno njemačko ministarstvo.⁸⁰ Novčane teškoće spriječile su Schmidtov planirani odlazak u Rumunjsku, Bugarsku i Grčku, gdje je trebao obići muzeje u sklopu priprema za budući rad, a nakon što se službeno rastao s prvom suprugom, te vjenčao s Franciskom Nöthig u prosincu 1941. preseljava iz vukovarskog dvorca u Osijek. Prilikom jednog boravka u Zagrebu Hoffiller ga je obavijestio da njegovo planirano iskapanje mora imati odobrenje i biti u skladu s hrvatskim zakonima o zaštiti kulturne baštine, što je značilo: iskapanje mora biti provedeno stručno, pod kontrolom države, nalazi moraju biti spremljeni u muzejske zbirke, te konzervirani i obrađeni od strane stručnjaka.⁸¹ U tom pravcu Schmidt u svojoj zamolbi Ministarstvu bogoštovlja i nastave NDH izražava suglasnost s kontrolom od strane države, te da nalazi poslije snimanja, konzerviranja i obrade ostanu u državi, nakon čega za dva tjedna dobiva odobrenje za iskapanje na Vlastelinskom brijegu kod Sarvaša uz uvjete da iskapanja stoji pod stručnim nadzorom upravitelja Hrvatskog državnog arheološkog muzeja u Zagrebu dr. Hoffilera i da sav iskapani materijal dođe većim dijelom u Hrvatski državni muzej u Osijeku, a neke dublete u Hrvatski državni arheološki muzej u Zagrebu.⁸² Iskapanje Vlastelinskog brijega u Sarvašu trajalo je kroz dvije godine, s prekidima, 28 tjedana. Radnika je bilo u pro-

79 Sarvaški Vlastelinski brijeg od ranije je bio poznat kao arheološko nalazište. Prilikom obnavljanja vinograda, na brijegu su pronađeni ulomci vučedolske keramike koji su dospijevali do Beča i Berlina, a jedan dio i u Arheološki muzej u Zagrebu (Hoffiller, Viktor, *Corpus vasorum antiquorum Jugoslavie*, fasc. 2, T. 1 – 10.). 1894. tu je iskapaio F. Nuber za osječki muzej. Tom prilikom je napravio fotografije nalaza koje su objavili M. Höernes („Funde verschiedener Altersstufen aus dem westlichen Syrmien“, *Mitteilungen der Prähistorischen Commission* 1/5, Wien, 1901, T. 18) i M. Wosinsky („Die inkrustrierte Keramik der Stein- und Bronzezeit“, T. 18). Brojni ulomci keramike s tog iskapanja nalaze se u Muzeju Slavonije, uz još nekoliko ranijih nalaza. Nuber je 1900. poklonio osječkom muzeju i 30 različitih barbarskih, grčkih i rimskih novčića iz Sarvaša (MSO, Arheološki odjel, Pododjel prapovijesne arheologije, Dokumentacija o Sarvašu. O poklonjenim novčićima izdao je publikaciju od 12. stranica *Uebersicht der numismatischen und archäologischen Sammlung welche C. F. Nuber dem Museum der königl. Freistadt Esseg als sein Geschenk übergeben hat* (Osijek, 1900).

80 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo Bavaria-Filmkunst-a R. R. Schmidtu od 27. 11. i 30. 12. 1941. god.*

81 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta W. Sieversu od 1. 3. 1942. god.*

82 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Dozvola iskapanja u Sarvašu od 22. 4. 1942. god.*

sjeku desetak, mahom Nijemaca iz Sarvaša (Hirschfelda) – tada naseljenog pretežno njemačkim stanovništvom s kojima je Schmidt imao stalne probleme radi njihovih obaveza na obradi zemlje i mobilizacije u njemačku vojsku. Na iskapanje je imao dva stručna suradnika – studenta arheologije Ivana Marovića, kojega, sukladno ugovoru, iz Zagreba šalje Hoffiller, te studenticu povijesti umjetnosti i arheologije Hildu Tompak,⁸³ koja je živjela u Sarvašu i na iskapanje došla na Schmidtov poziv. Troškovi su bili znatni, a Sarvaš je bio samo prvo predviđeno mjesto za iskapanje. Već su same pripreme puno stajale. Njemačka narodna skupina utrošila je 100.000 kuna za već spomenuto opremanje kuće u kojoj je Schmidt osnovao Institut za prapovijest (Institut für Vorgeschichte) – mjesto za obradu i pripremu nalaza prije publiciranja. Ahnenerbe još nije slala novac u punom iznosu, dok je čuvani novac za iskapanje stalno gubio vrijednost zbog inflacije. Kada već nakon mjesec dana iskapanja nestaje sredstava za daljnji rad, Schmidt počinje sumnjati u spremnost Ahnenerbe-a da financira daljnji rad i njegovo uzdržavanje u Osijeku, stoga poziva iz Berlina voditelja svih poslova ove organizacije Sieversa u Osijek, kako bi se on sam uvjerio u ozbiljnost posla i da bi se dogovorili o daljnjem angažmanu Ahnenerbe-a,⁸⁴ ističući da istraživanje nordijske kulture u Podunavlju ispunjava važnu kulturnopolitičku zadaću, glede, budućeg ustrojavanja Europe. Podršku za nastavak rada Schmidt je dobivao i od Njemačkog veleposlanstva u Hrvatskoj, preko kojeg održava vezu s Berlinom, kao i samog veleposlanika Siegfrieda Kaschea, kojemu je opet bilo važno da iskapanje bude zajednički rad s Arheološkim muzejom u Zagrebu zbog dobrih odnosa Reicha i NDH.⁸⁵ Početkom srpnja 1942. iz Berlina u Osijek stižu Wolfram Sievers i dr. Herbert Jankuhn – jedan od arheologa iz te organizacije, koje Schmidt kroz nekoliko dana upoznaje sa svojim radom (Slika 5). Pokazao im je rukopis monografije o Vučedolu, upoznao ih s radom u Institutu i planom osnutaka njemačkog Domovinskog muzeja (Heimattmuseum-a) u koji se, zaobilazeći ugovor, planiralo smjestiti nalaze, te ih proveo cijelim područjem oko Osijeka i Vukovara na kojem se nalaze vrijedni arheološki lokaliteti.

83 Hilda Tompak započela je studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu a u Sarvaš je došla iz Osijeka 1941. zajedno s majkom koja je radila kao liječnica. Zaposlila se uz studij u osječkom muzeju i radila svakovrsne muzejske poslove. Schmidt je čuo da ona studira arheologiju, pa ju je pozvao na iskapanje. Po nekoliko dana radila je u muzeju, nekoliko u Sarvašu na iskapanju i uz to putovala u Zagreb na ispite. Cijelo to vrijeme bila je aktivni, ilegalni suradnik Narodnooslobodilačkog pokreta, ali njen rad na iskapanju s tim nije bio povezan. O Schmidtovu radu i njemu kao osobi imala je samo pohvalne riječi. Prema njoj, iskapanje je provedeno za ono vrijeme s nevjerojatnom preciznošću i pedantnošću. Što se tiče njegova odnosa prema političkom trenutku, misli da je Schmidt bio antihitlerovski orijentiran, što se davalo naslutiti iz njegovih podrugljivih komentara o njemačkoj vojsci; kakve je imao npr. i za teoriju o gotskom podrijetlu Hrvata, koja se tada našla u školskim udžbenicima. Uhapšena je 1944., pobjegla iz zatvora i otišla u partizane. 1945. opet se zaposlila u osječkom muzeju, a od 1951. živjela u Zagrebu.

84 MSO, DZ, OS, kut.8, *Pismo R. R. Schmidta W. Sieversu od 2. 6. 1942. god.*

85 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta W. Sieversu od 18. 6. 1942. god.* Hoffiller, tj. muzej, zbog početne, nesređene i otežane situacije, za nastavak radova u Sarvašu prilaže 100.000 kuna.

Slika 5: Robert Rudolf Schmidt, Wolfram Sievers i Herbert Jankuhn na Vučedolu (Muzej Slavonije)

Jankuhn nije krio oduševljenje lokalitetima, Schmidtovim radom, metodom i rezultatima. Smatrao je to vrlo važnim radom koji će obogatiti znanje o prapovijesti podunavskog prostora, pa se odmah počeo zauzimati za Schmidtov daljnji rad, tražeći nastavak financiranja i mogućnosti snimanja iz zraka arheološkog lokaliteta u Sarvašu, te zaštitu lokaliteta na Vučedolu.⁸⁶ Po povratku u Berlin, Jankuhn upoznae stručne krugove sa Schmidtovim radom, pa odmah počinju stizati narudžbe tekstova od Schmidta o istraživanju u Podunavlju od njemačkih stručnih časopisa. Sievers je, pak, stekavši pravu sliku o ovome poslu, odmah nastavio s daljnjim financiranjem.⁸⁷ Krajem srpnja Schmidt prekida iskapanje i sa suprugom odlazi na tjedan dana u Sarajevo radi proučavanja butmirskih nalaza u Hrvatskom zemaljskom muzeju u kojem je tada ravnatelj arheolog dr. Jozo Petrović, dok je primarni cilj puta u Bosnu i

86 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo H. Jankuhna R. R. Schmidtu od 20. 7. 1942. god.*

87 MSO, DZ, OS, kut.8, *Pismo W. Sieversa R. R. Schmidtu od 25. 7. 1942. god.*

Hercegovinu bio istražiti proširivanje vučedolske kulture prema Jadranskom moru.⁸⁸ Povratkom iz Sarajeva nastavljeno je iskapanje, o čemu je Schmidt redovito izvještavao Ahnenerbe u Berlinu. Članovi Njemačkog veleposlanstva zaduženi za kulturu, kao npr. dr. Hans Zoller i članovi Njemačkog znanstvenog instituta u Zagrebu, dolazili su osobno u Sarvaš informirati se o napretku istraživanja. U Sarvašu Schmidt otkopava osam naseobina iz svih prapovijesnih kulturnih razdoblja, koje su ležale jedna iznad druge i stratigrafski razjašnjavale prapovijesnu kronologiju Podunavlja. Imao je sreću da je svako razdoblje bilo bogato nalazima.⁸⁹ Iskopani dio brijega predstavljao je u biti samo jedan mali dio ukupne površine u prošlosti naseljavanog Vlastelinskog brijega. Institut za prapovijest koji je bio smješten u podrumskim prostorijama Schmidtove kuće i u dograđenoj garaži, bio je u jesen 1942. prepun nalaza, a u predstojećoj zimi Schmidt je namjeravao restaurirati i znanstveno obraditi pridošle predmete. Novinskim izvještajima o rezultatima iskapanja pridavana je važnost, kao i u vučedolskom slučaju, samo što je ovaj put Schmidt sam pisao opširnije izvještaje objavljivane nepotpisane.⁹⁰ Od budućeg Heimatmuseum-a, u planovima Skupine – središnje kulturne točke prvoga ranga, Schmidt je očekivao dio pomoći u novcu, smatrajući kako je iskapanje u neposrednom interesu muzeja, zbog, u konačnici, planiranog smještanja nalaza u njega, a ne u osječki Gradski muzej. Prema troškovniku Heimatmuseum-a za 1943/44. najviše novca trebao je utrošiti Povijesni odjel, jer su u njegove troškove uračunati troškovi za arheološka iskapanja, tj. Schmidtova jer drugih nije niti bilo. Schmidt se nadao kroz 1943. iskopati cijeli sjeverozapadni dio Vlastelinskog brijega, ako bude imao na raspolaganju barem 40 radnika,⁹¹ međutim, te godine uvjeti za rad na terenu bili su sve lošiji: radnika za iskapanje gotovo nije bilo, u obližnjem Srijemu počele su se voditi teške borbe s partizanima, ceste su postale nesigurne, a Ahnenerbe smanjuje opseg poslova – uopće, sve je ovisilo o ratnim prilikama. Započeto iskapanje u 1943., koje traje oko mjesec dana, na kraju je bilo samo dovršetak velikog posla iz prethodne godine. Schmidt je imao namjeru u ovom vremenu i filmskom kamerom snimiti lokalitet,⁹² te završiti crtanje profila, kako bi mogao na miru raditi kod kuće. Prema planu, cjelokupna obrada materijala trebala je biti završena do kraja srpnja, ali u međuvremenu se javlja u ime Ahnenerbe-a Sievers, koji traži privođenje kraju posla u Hrvatskoj i Schmidtov povratak u Njemačku zbog izlaganja rezultata rada. U tom trenutku Schmidt ne odgovara brzi povratak jer tamo više nije imao niti posla, niti

88 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta K. Schmidtu od 22. 8. 1942. god.*
MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta W. Sieversu od 23. 8. 1942. god.*

89 MSO, DZ, OS, kut. 8, *Pismo R. R. Schmidta H. Jankuhnu od 28. 9. 1942. god.*

90 U Ostavštini, kut. 8, nalazi se nekoliko rukopisa novinskih izvješća koji su objavljeni npr. u: *Grenzwacht* od 4. 12. 1942.; *Hrvatski list* od 6. 12. 1942.; *Deutsche Zeitung in Kroatien* od 20. 1. 1943.; *Hrvatski list* od 9. 6. 1943.

91 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo R. R. Schmidta I. Maroviću od 4. 1. 1943. god.*

92 MSO, DZ, OS, kut. 6, *Pismo R. R. Schmidta Hinku Streimu od 21. 4. 1943. god.* U pismu Schmidt moli Streima da mu proba nabaviti film za kameru u Beogradu, pošto odgovarajući format nije nigdje mogao nabaviti. Je li na kraju napravljen filmski zapis o iskapanju u Sarvašu nije poznato.

stana.⁹³ Razmatrajući plan o velikom iskapanju većeg dijela brijege sa četrdeset radnika, ili po jednom drugom planu, iskapanje cijelog brijege sa stotinu radnika, pola godine kasnije shvatiti će kako rad morati prekinuti do kraja rata ili zauvijek, pa se počinje obraćati prijateljima u Njemačkoj za pomoć, glede stana i posla. Tako je W. Wüsta zamolio da mu pokuša osigurati katedru na nekom njemačkom sveučilištu.⁹⁴ C. Ross mu nudi pomoć preko ministra vanjskih poslova Ribbentropa – kojega je izvještavao o svojim putovanjima, pa tako i o Schmidtovom radu,⁹⁵ što Schmidt nije prihvatio. Međutim, oni kojima se Schmidt obraćao za pomoć i sami su bili u teškoj situaciji jer su u bombardiranju ostali bez krova nad glavom.

Ne bi li ubrzao rješavanje svoje situacije odlazi u jesen sa suprugom vlakom preko Mađarske, jer su pruge u Hrvatskoj često razarane – u München, ali ništa konkretno nije uspio dogovoriti već je upućivan na Berlin⁹⁶ iz kojeg do kraja godine stiže opetovani zahtjev da se vrati u Njemačku uz obustavu isplate novca od Ahnenerbe-a.⁹⁷ Unatoč spoznaji kako se nalazi na eruptivnom tlu, odlučio je odgoditi povratak do proljeća 1944. i to vrijeme iskoristiti za traženje stana u Njemačkoj iz Osijeka, ali mu to nije nikako uspijevalo jer je to tamo bilo gotovo nemoguće zbog razorenosti gradova u zračnim napadima. Razlog više produžetku boravka u Osijeku bila je i Franciskina trudnoća. U ožujku 1944. rodila je kćer kojoj su dali ime Reingart Maria. Krajem lipnja 1944. nakon velikog savezničkog bombardiranja osječkog Donjega grada ipak odlučuju poći za Njemačku, bez obzira što tamo nisu našli smještaj a po namještaj i ostale stvari iz osječkog stana, koje nisu smjeli nositi sa sobom, namjeravali su doći poslije rata. Nalazi iz Sarvaša zajedno s predmetima iz Heimatmuseum-a pripremani su zbog novonastale situacije za otpremu u Njemačku još od veljače 1944., kada je Heimatmuseum hitno naručio drvene sanduke i drugi materijal za zaštitu sarvaških nalaza od bombardiranja u transportu.⁹⁸ Sarvaški materijal spakiran je u šest sanduka, a jedan sanduk sadržavao je predmete iz Bapske, Vučedola i Jakova (Kormadina). Nakon pakiranja Schmidt je sanduke predao mjesnoj organizaciji Skupine (Unterdrau), a ona Heimatmuseum-u, koji ih smješta do polaska transporta za Njemačku u podrume Njemačkog doma (Slika 6),⁹⁹ gdje su bili dobro zaštićeni od zračnih bombardiranja.

93 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta H. Kriegu od 10. 5. 1943. god.* Rezultate svog rada Schmidt je predstavio u veljači 1944. u Osijeku na dvosatnom predavanju održanom uz projekciju slika u punoj dvorani Njemačkog lektorata.

94 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta C. Schmidt od 23. 5. 1943. god.*

MSO, DZ, OS, kut. 2, *Pismo R. R. Schmidta C. Rossu od 7. 7. 1943. god.*

95 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo C. Rossa R. R. Schmidtu od 27. 5. 1943. god.*

96 MSO, DZ, OS, kut. 7, *Pismo R. R. Schmidta Tilly Dane od 31. 10. 1943. god.*

97 MSO, DZ, OS, kut. 5, *Pismo R. R. Schmidta W. Wustu od 12. 12. 1943. god.*

98 MSO, DZ, kut. 2, *Spisi Njemačke narodne skupine, Narudžbeni list Heimatmuseum-a od 26. 2. 1944. god.*

99 MSO, DZ, *Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 3, Potvrda Heimatmuseum-a o preuzimanju predmeta od 30. 6. 1944. god.; Popis sanduka od 29. 6. 1944. god.*

Slika 6: Njemački dom u Osijeku

U Njemačkoj se Schmidt, nakon što mu je izgorio dio prtljage u Münchenu pri zračnom napadu, smjestio s obitelji u Marquartstein (Bavarska), blizu austrijske granice, odakle se pismom javio Rudolfu Schmidt u Osijek. Od njega je zatražio žurnu otpremu cjelokupnog materijala za Beč, odakle bi se dalje, kao vojni tovar, prevezao u Marquartstein.¹⁰⁰ Rudolf Schmidt, direktor Heimatmuseum-a, već je uveliko bio zaokupljen rješavanjem otpreme materijala iz Hrvatske. Tako je krajem listopada od Altgayera dobio nalog za odlazak u Njemačku na tri mjeseca zbog tog posla.¹⁰¹ Predmeti iz Heimatmuseum-a i arheološki materijal otpremljeni su iz Hrvatske u pravcu Njemačke u dva navrata. Prvi transport koji odlazi početkom studenog 1944. stiže u Steyr (Gornja Austrija) 17. studenog 1944. Drugi transport otpremljen je po svemu sudeći u sljedećih nekoliko dana. Na kraju je bilo sveukupno 107 sanduka materijala iz Osijeka.¹⁰² Prema tamo napravljenom popisu u 35 sanduka nalazio se tzv. politički arhiv Njemačke narodne skupine, knjige među kojima je bilo raritetnih i unikatnih primjeraka, činile su znanstvenu knjižnicu dr. Rudolfa Schmidta i bilo ih je 49 sanduka. Među ovim sanducima

100 MSO, DZ, Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 3, *Pismo R. R. Schmidta R. Schmidt u Osijeku od 28. 8. 1944. god.* O cijeloj akciji R. R. Schmidt je obavijestio visoke vojne krugove u Njemačkoj bez kojih se tada nije moglo ništa napraviti.

101 MSO, DZ, Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 3, *Stabsbefehl Nr. 14 od 27. 9. 1944. god.*

102 MSO, DZ, Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 3, *Pismo R. Schmidta dr. Truhartu od 3. 1. 1945. god.; Popis stvari smještenih u dvorac koji je napravio Dr. R. Schmidt, direktor Heimatmuseuma, 21. 10. 1944.*

bilo je dosta sanduka zapravo s arhivskom građom. Priručna knjižnica arheologa Schmidta, koju su činile knjige kupljene potporom Ahnenerbe-a, nalazile su se u 5 sanduka i bile su vlasništvo Heimatmuseum-a. Tu su se još nalazili sanduci s arheološkim nalazima, slikama iz galerije Heimatmuseum-a, jedan privatni sanduk sa slikama, te jedan kartotečni sandučić dr. Rudolfa Schmidta sa 180.000 kartica ispisanih podacima o povijesti naseljavanja Nijemaca u južno Podunavlje, temelju za jedan rad koji je on namjeravao napisati kroz narednih pet godina.¹⁰³ Dvorac Lämberg trebao je poslužiti kao privremeni smještaj do kraja trajanja rata. Po dolasku, R. Schmidt zajedno sa svojom obitelji dobiva smještaj pri dvorcu, gdje se trebao neko vrijeme baviti znanstvenom obradom materijala, a plaća mu je trebala i dalje dolaziti iz Osijeka. Do kraja rata i mjesecima poslije, ništa se nije znalo o sudbini predmeta iz Heimatmuseum-a,¹⁰⁴ a o R. R. Schmidtu i nešto duže vrijeme. Poslije ulaska partizanskih jedinica u Osijek, u travnju 1945., Hilda Tompak je obišla kuću R. R. Schmidta i zatekla nekoliko preostalih sanduka manje značajnog sarvaškog materijala o kojima je obavijestila Odjeljenje zaštite naroda (OZNA-u), te zatražila njihov prijevoz u muzej. Slično predmetima, nestalo je i ljudi koji su imali bilo što s njemačkim muzejom. Državni muzej u Osijeku, odmah po završetku rata, započinje potragu za otuđenim arheološkim i drugim predmetima umjetničke i povijesne vrijednosti, koji su vlasništvo osječkih građana, i stoga traži restituciju. Vijesti o nestalim predmetima nije bilo sve do ljeta 1946. kada počinju kružiti priče kako se nalaze u Beogradu pa je Hoffiller odmah obavijestio Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske i zatražio od njih putni nalog, kako bi u Beogradu provjerio istinitost ovih priča. Ali, Ministarstvo se najprije službeno obratilo Komitetu u Beogradu i dobilo odgovor da tamo nema nikakvih arheoloških nalaza. Nakon ovakvog odgovora iz Beograda, Hoffiller je bio prinuđen odustati od puta, ali je ipak, radi opreza, poručio Ministarstvu prosvjete da netko njihov, kada krene u Beograd drugim poslom, stvar dalje istraži.¹⁰⁵ Da je Hoffillerovo nepovjerenje bilo opravdano, pokazalo se već sljedeći mjesec (u listopadu), kada se saznalo da se predmeti, doista, nalaze u Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ. Sveukupni materijal, repatriran iz Austrije koji se tamo našao sastojao se sada od 111 sanduka. Preko Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva prosvjete, tada, Demokratske Federativne Jugoslavije, pod nama nepoznatim okolnostima, sanduci su dospjeli u Komitet još krajem 1945.¹⁰⁶ ali sekre-

103 MSO, DZ, Spisi Njemačke narodne Skupine, kut. 3, Pismo dr. Luiga dr. Truhartu od 24. 10. 1944. Vjerodostojnost sadržaja potvrdio je pečatom Njemačke narodne skupine dr. R. Schmidt.

104 Od dokumenata iz toga vremena kojima raspoložemo, a koji se odnose na ovu stvar, postoji samo jedno pismo R. Schmidta kojim se javlja 15. 1. 1945. iz dvorca Lämberg u Austriji u kojem neodređeno spominje svoje zalaganje da se predmeti smjeste na jedno jedino mjesto i izdavanje pismene potvrde o preuzimanju dvaju sanduka. MSO, DZ, Spisi Njemačke narodne skupine, kut. 2.

105 AAMZ, Spisi o Sarvašu, *Dopis AMZ Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske* (dalje: NRH) od 23. 7. 1946. god.; *Dopis Ministarstva prosvjete NRH AMZ* od 17. 8. 1946. god.; *Dopis AMZ Ministarstvu prosvjete NRH* od 4. 9. 1946.

106 AAMZ, Spisi o Sarvašu, *Zapisnik Komisije za pregled repatriranog materijala iz Čehoslovačke* od 26. 10. 1946. god. (prijepis).

tar Komiteta Vlado Mađarić službeno priopćava osječkom muzeju da se materijal nalazi kod njih tek 21. listopada 1946.¹⁰⁷ Komitet je imenovao Komisiju za pregled repatriranog materijala u koju su ušli članovi iz Zagreba i iz Beograda. Komisija najprije konstatira kako je od 111 sanduka njih 8 već otvarano, a zatim pristupa popisivanju. Prema napravljenom sumarnom popisu tu se nalazilo: arheološkog i muzejskog materijala, aparature, bibliotečne i arhivske građe, pisaćeg i crtaćeg materijala, rukopisnog materijala i 11 sanduka s privatnim stvarima. Zasebno je još 18 slika, ulja na platnu, bilo zapakirano papirom.¹⁰⁸ Hoffiller je predložio da se 16 sanduka s arheološkim materijalom iz Sarvaša i Vučedola, te 2 sanduka sa slikama Waldingera, Hötzendorfa i Mückea pošalju u Zagreb.¹⁰⁹ Za još 2 sanduka u kojima su bile slike, predloženo je da se ustupe osječkom muzeju, pošto slike od tamo potječu, a 1 sanduk starog oružja predložen je za Vojni muzej u Beogradu. Za *Umetnički muzej* u Beogradu predloženo je 5 sanduka pisaćeg i crtaćeg materijala, 2 sanduka aparature, a zatražena je još i jedna slika srpskog slikara iz 19. stoljeća. Ravnatelj Državnog arhiva u Novom Sadu Maletin predložio je predaju svih arhivsko-povijesnih dokumenata Vojvođanskom arhivu u Novom Sadu, uz obrazloženje da su odneseni iz Državne arhive za Vojvodinu u Novom Sadu – Petrovaradinu, zatim rukopise i bilješke dr. Rudolfa Schmidta, te knjiga koje se odnose na povijest Vojvodine i Ugarske. Najviše sanduka, njih 84, nosilo je, prema popisu, oznaku Dr. R. Schmidt, stoga je nemoguće u potpunosti ustanoviti koji su sanduci pripadali R. R. Schmidtu, a koji R. Schmidtu. Na koncu svega, Komitet donosi službenu odluku o ustupanju dijela sanduka Odjeljenju za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete NRH, koje bi dalje trebalo raspodijeliti materijal između Arheološkog muzeja u Zagrebu i muzeja u Osijeku.¹¹⁰ Sanduci su odmah otpremljeni za Zagreb, a Komisiju za podjelu repatriranog materijala imenovana je tek 14. srpnja 1948. jer se najprije održala izložba nalaza iz Sarvaša u Arheološkom

107 MSO, DZ, MD, *Dopis Komiteta za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ DMO od 21. 10. 1946. god.* Komitet je tražio i popis odnešenih stvari (...iz Vašeg muzeja...). Neupućenom Komitetu Bösendorfer je odgovorio kratkim izvješćem o sarvaškom iskapanju u L. Pleinu. MSO; DZ, MDO, *Dopis DMO Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ od 24. 10. 1946. god.*

108 Slike zasebno zapakirane papirom: PAVEL DJURKOVIĆ – muški portret, PANCIAMI – Predeo, TONCILO, RISTA – devojke, GARILLA – Cvečarka, NEPOZNATI SLIKAR – ženski portret, čiča pali lulu, mmuški portret, dečji portret, prosijak, Bogorodica, Predeo sa mostom (2 kom.), Portret starije gospođe, Predeo sa poštanskim kolima, Predeo sa kosaćicom, Predeo sa svema figurama, Ženski portret sa dekoliranim bustom, Čovek sa osmehom. AAMZ, Spisi o Sarvašu, Zapisnik Komisije za pregled materijala repatriranog iz Čehoslovačke, sastavljen 26. 10. 1946. (prijepis); Spisak sanduka primljenih iz Čehoslovačke (prijepis).

109 O ovim slikama upućivao je Bösendorfer dopise na razne adrese, a u dopisu Ministarstvu vanjskih poslova FNRJ priložio je i popis slika, napravljen prema sjećanju poznavatelja tih slika. Za neke Mückeove slike kaže da su ih Eltzovi posudili Heimatmuseum-u, ali ih nikada nisu dobili natrag, a slike A. Waldingera navodno su pripale muzeju nakon sklopljenog aranžmana s obitelji Waldinger. Usput, Bösendorfer je jedini, nešto kasnije, izrazio sumnju da su predmeti u Austriji ili Njemačkoj. MSO, DZ, Muzejska dokumentacija, *Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu vanjskih poslova FNRJ od 11. 3. 1947. god.*; *Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu prosvjete NRH od 12. 4. 1948. god.*

110 AAMZ, Odluka Komiteta za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ od 28. 10. 1946. (prijepis)

muzeju koja je potrajala skoro cijelo ljeto 1948.¹¹¹ Cijela podjela materijala napravljena je u dva navrata i to vrlo zbrkano i šlampavo s obzirom da u zapisniku ima uz pojedine sanduke ovakvih primjedbi: Cijeli sanduk ostaje u Arheološkom muzeju u Zagrebu, jer materijal koji se u njemu nalazi pripada vjerojatno Autonomnoj pokrajini Vojvodini ili Rukopisi i fotografije Schmid, *Die Burg Vučedol* te kartoteka Sarvaškog materijala ostali su u Arheološkom muzeju u Zagrebu, možemo zaključiti da tadašnja podjela, ili nije napravljena prema zapisniku, ili je naknadno Muzeju Slavonije predano još ponešto od popisanog¹¹² jer se rukopisi i fotografije Schmidt nalaze se u Muzeju Slavonije u Ostavštini Schmidt.¹¹³ Ostaje nejasan i kriterij po kojem je tada u Muzej Slavonije dospjela npr. zastava Sokolskog društva u Petrovaradinu iz 1934.¹¹⁴ Bösendorfer naknadno saznaje da je dio predmeta (slike i crteži slavonskih gradova i burgova, sfragistički i diplomatski materijal) pogreškom završio u Novom Sadu, pa je od Komiteta za kulturu i umjetnost tražio povrat tog materijala u Osijek, što je od strane Komiteta odbačeno kao neosnovana pretpostavka.¹¹⁵ Time je samo upotpunjena sveukupna slika o načinu raspodjele repatriranog materijala.

Stanje kulturne baštine neposredno nakon rata

Odmah po završetku rata zbog velikog broja pohranjenih knjiga i umjetničkih predmeta, Bösendorfer nadležnim vlastima sumarno prijavljuje sve što se nalazi u *Državnom muzeju u Osijeku*,¹¹⁶ a potom traži od vlasti određivanje modaliteta povratka te građe,¹¹⁷ na što mu je odgovoreno kako sav materijal prognanih Srba i

111 MSO, DZ, MD, *Dopis Ministarstva prosvjete NRH AMZ od 14. 7. 1948. god.* (prijepis).

U komisiji su bili: dr. Viktor Hoffiller, ravnatelj AMZ, dr. J. Bösendorfer, ravnatelj, sada, MSO, prof. Vladimir Tkalčić, ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, dr. Zdenko Vinski, kustos AMZ i Draginja Zdenčaj, referent Odsjeka za muzeje Ministarstva prosvjete.

112 MSO, DZ, MD, *Zapisnik Komisije za podjelu repatriranog materijala od 11. 8. 1948. god.*

U Arheološkom muzeju u Zagrebu, prema preporuci Ministarstva prosvjete, ostavljen je dio sarvaškog materijala uz obrazloženje da je potreban za naučnu komparaciju (MSO, DZ, Muzejska dokumentacija, *Dopis Ministarstva prosvjete NRH Muzeju Slavonije od 26. 1. 1948. god.*).

113 U poslijeratnom vremenu kod nas se više nije ništa čulo o sudbini R. R. Schmidta. Umro je 14. 3. 1950. u Marquartsteinu. U rujnu 1960. Muzej Slavonije posjetila je na proputovanju Schmidtova prva supruga Klara. Danica Pinterović, ravnateljica Muzeja, pokazala joj je zbirke i zamolila ju za pomoć pri sakupljanju podataka o R. R. Schmidtu. Klara Schmidt nije puno znala o njegovu stručnom radu, ali je obećala stupiti u kontakt s Franciskom Schmidt. Kontakt D. Pinterović i F. Schmidt nije ostvaren (MSO, DZ, Ostavština Pinterović, kut. 4., *Pisma K. Schmidt D. Pinterović od 27. 11. i 14. 12. 1960. god.*; kut. 5., *Pismo K. Schmidt D. Pinterović od 6. 3. 1961. god.*).

114 MSO, *Knjiga ulaska*, red. br. 2 715, 17. 6. 1959. Na ovom mjestu upisani su predmeti koji su bili pristigli zajedno sa sanducima R. R. Schmidta u kojima je bio sarvaški materijal. Zbog naravi predmeta – umjetničke slike, dokumenti iz 18. i 19. st., rukopisne knjige iz 18. st. itd. – možemo zaključiti da nemaju nikakve veze s R. R. Schmidtom. Po svemu sudeći, većinu toga sakupili su R. Schmidt i L. Plein.

115 MSO, DZ, Muzejska dokumentacija, *Dopis J. Bösendorfera Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ od 28. 7. 1948. god.*; *Dopis Komiteta za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ Ministarstvu prosvjete NRH od 17. 8. 1948. god.*

116 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Upravnom odjelu Gradskog N.O.O.*, 11. 6. 1945.

117 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Prosvjetnom odboru N.O.O. za Slavoniju*, 21. 6. 1945.

Židova može odmah početi vraćati, uz napomenu da utječe na te ljude kako bi knjige poklonili centralnoj knjižnici i time „širokim narodnim slojevima pružili dobru knjigu i pomoć njegovu kulturnom uzdizanju“.¹¹⁸ U skladu s tim počeo je predmete izdavati bivšim vlasnicima uz potvrdu o primitku koju su morali potpisati. Ponekad se izdavalo i uz jednog svjedoka ako se nije moglo ustanoviti vlasništvo, dok je u nekim slučajevima slao pozive vlasnicima ukoliko bi imao kakvih saznanja o njihovim predmetima u Muzeju tako da se Muzej počeo polako prazniti ali gotovo istovremeno, samo u puno manjoj mjeri, opet se počeo i puniti konfisciranim predmetima izbjeglih Nijemaca kao što su npr. poznatije osječke obitelji Reisner (Slika 7), Povischil, Šmit, Reimann i dr. ali sada preko Gradske uprave narodnih dobara a temeljem zakonske odredbe Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 20. 2. 1945. o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina.

Slika 7: Interijer kuće Adama Reisnera, vlasnika tvornice šibica „Drava“ (Muzej Slavonije)

Veliki broj umjetničkih predmeta, pa i knjiga, slijevao se u Muzej u poslijeratnim godinama zahvaljujući radu *Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina* (KOMZA-e) formirane pri *Ministarstvu prosvjete Federalne države Hrvatske* (potom Narodne Republike Hrvatske), odnosno, njezine ispostave – *Okružnog sabirnog centra u Osijeku*. KOMZA je snovana Naredbom Ministarstva prosvjete u Zagrebu (broj 3867/45 od 28. 6. 1945.), koje se pozvalo na „Zakon o pribiranju, čuvanju i razdjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih i umjetničkih predmeta koji su

¹¹⁸ MSO, DZ, MS, Dopis *Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju* muzeju u Osijeku, 30. 6. 1945.

postali državna svojina prema odluci AVNOJ-a od 21. 11. 1944. godine“ (od 28. 6. 1945.) i „Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina“, donesenu od strane NKOJ-a (20. 2. 1945.) ali samostalno se konstituirala tek 1946. Ujedno je vršila i dužnost *Zemaljskog sabirnog centra* odgovornog *Saveznom sabirnom centru u Beogradu*, odnosno, *Saveznom ministarstvu prosvjete*, dok su na nižim razinama, tamo gdje su postojale okružne uprave narodnih dobara, osnivani okružni sabirni centri odgovorni zemaljskim. U smislu gore navedenih akata sabirni centri trebali su prikupljati konfisciranu imovinu kako bi ona postala državna svojina.¹¹⁹ U osječkom rade tada djelatnici Državnog muzeja Josip Bösendorfer, Danica Pinterović, Hilda Hećej-Tompak i Josip Leović a zadatak im je bio prikupiti, popisati i sabrati na jednom mjestu sve predmete od kulturne i povijesne vrijednosti koji su se nalazili u nacionaliziranim kućama, dvorcima i drugim postojećim lokacijama jer su se nakon rata počeli razvlačiti na sve strane.

Slika 8: Iz valpovačkog dvorca: Hugo Conrad Hötendorf, Slavonska šuma (Muzej likovnih umjetnosti u Osijeku)

Najviše predmeta prikupljeno je tada iz iločkog, vukovarskog, našičkog i valpovačkog dvorca (Slika 8); kojeg su određene osobe iz Valpova namjeravale porušiti i građevni materijal upotrijebiti na drugom mjestu, što samo za sebe najbolje oslikava novonastalu klimu u društvu i odnos prema kulturnoj baštini. Odnos, ne samo pre-

119 Ante Grubišić, „Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata“, u *Intelektualci i rat, 1939.-1947.* Zbornik radova, Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina (ur.), Zagreb, (2013): 504.

ma kulturnoj baštini, već i prema Muzeju, kao kulturnoj instituciji, najbolje oslikava jedan, vjerujemo izolirani, događaj iz 1948. kada su Bösendorferu došla tri člana Povjerenstva trgovine i opskrbe Gradskog narodnog odbora i zatražila pregled muzejskih podruma koji su im trebali, kako su izjavili, za kiseljenje 50 vagona kupusa. Njihovi bi ljudi u muzejskom atriju rezali kupus i stavljali u burad, te spremali u podrum. Bösendorfer je ovaj prijedlog odlučno odbio i zatražio pomoć Ministarstva prosvjete u sprječavanju ove namjere, uz primjedbu kako bi ovo bio jedini Muzej na globusu u kojem se čuva i kiselji kupus.¹²⁰ U takvoj atmosferi trebalo je brinuti i o praktičnim stvarima na zaštiti objekata i raznih spomenika, čime su se prije, osim Bösendorfera, dobrim dijelom bavili članovi *Murse*.¹²¹ Završetkom rata opseg posla se još više povećao, pa tako i u području konzervatorskog rada. Prosvjetni odbor Narodno-oslobodilačkog odbora za Slavoniju imenovao ga je u odbor od pet članova koji je na prostoru Slavonije trebao utvrditi štetu i voditi brigu o zbrinjavanju i čuvanju kulturno-povijesnih i umjetničkih spomenika.¹²² U kolovozu 1945. Bösendorfer je napravio procjenu ratne štete na crkvama i važnijim zgradama u Osijeku, po kojoj je najviše štete pretrpjela sinagoga i župna crkva u Gornjem gradu, te pravoslavna crkva u Donjem gradu. Od ukupne štete od oko 15,5 milijuna dinara, na ove tri bogomolje otpada oko 10 milijuna. Izvještaj je zanimljiv jer osim građevne štete nabraja i štete na nekim umjetninama objekata.¹²³ U daljnjem postupku Bösendorfer traži od drugih slavonskih gradova izvješća o ratnim štetama na postojećim muzejima (Slavonski Brod, Požega), arhivima, posebno vlastelinskim od kojih su neki teško stradali i opljačkani potkraj rata (Nuštar, Suhopolje, Našice, Donji Miholjac, Cabuna, Vukovar, Virovitica, Slatina),¹²⁴ umjetničkim zbirkami, dvorcima, manastiru kod Orahovice itd., o čemu postoje izvješća u Muzeju Slavonije. U Osijeku je poveo akciju spašavanja novim vlastima nepodobnih spomenika, npr. Frangešovog spomenika iz 1897. palim vojnicima Šokčevićeve 78. pukovnije koji se već našao u ljevaonici,¹²⁵ raznih arhiva osječkih udruga bacanih na smeće, svezaka starih osječkih novina itd. Među njegove konzervatorske poslove spada i borba za prestanak rušenja Krunske utvrde preko Drave, sprječavanje gradnje trase ceste koja bi uništila kapelicu ispred osječke Tvrđe i tursku česmu, zaštita arheoloških terena Vlastelinskog brijega u Sarvašu koji je za rata iskapao Robert Rudolf Schmidt i Hermangrada kod Antina

120 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Odjelu za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete*, 19. 10. 1948.; MSO, DZ, *Dnevnik rada dr. Danice Pinterović 1. 1. 1947. – 31. 12. 1948.*, 118.

121 Neki su dokumentirali, kao Jovan Gojković koji fotografira stare fasade u Tvrđi ili A. E. Brlić koji 1943. objavljuje *Zbirku poviestnih nadpisa grada Osieka*, drugi rade na prijevozu ugroženih spomenika u Muzeji i sl.

122 MSO, DZ, MS, *Dopis Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju Državnom muzeju u Osijeku*, 28. 6. 1945.

123 MSO, DZ, MS, „*Procjena o štetama nastalim uslijed rata na umjetninama i kulturno-historijskim objektima grada Osijeka*“, 6. 8. 1945.

124 MSO, DZ, MS, *Izvješće J. Bösendorfera Ministarstvu prosvjete (Odjelu za kulturu i umjetnost)*, studeni 1945.

125 Za spas ovog spomenika morao je intervenirati i Grga Gamulin, v. d. načelnika Odjela za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete (MSO, DZ, MS, *Dopis Grge Gamulina Gradskom narodnom odboru Osijeka*, 14. 9. 1945.).

zahtjevom za izuzimanjem iz agrarne parcelacije.¹²⁶ Slučaj arheologa Schmidta povezan je s jednim vrlo bitnim problemom poslijeratnog vremena, a to je repatrijacija otuđene kulturne baštine na čemu će Bösendorfer (Slika 9) raditi duže vrijeme.

Slika 9: Josip Bösendorfer (Muzej Slavonije)

Stekavši tako velike zasluge u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a koje su danas malo poznate, njegov sedmogodišnji muzejski rad završit će neočekivanim sukobom s novim režimom i otkazom nakon jednog teksta u dvobroju *Osječkog zbornika* II. i III., serijske publikacije Muzeja koju je on pored svega posla pokrenuo 1942., nakon čega je, umirovljen po drugi put, nastavio raditi na povijesti agrarnih odnosa u Slavoniji, te se nije vraćao u muzej iako je tužba protiv njega odbačena.¹²⁷

126 MSO, DZ, MS, *Dopis J. Bösendorfera Konzervatorskom zavodu u Zagrebu*, 5. 11. 1946.

127 Opširno o cijelom ovom sporu vidi: Ante Grubišić, „O jednoj zabrani *Osječkog zbornika*“, *Osječki zbornik*, br. 27, (Osijek, 2004)

Zaključak

Oni koji su se bavili zaštitom kulturne baštine za vrijeme rata i poraća u Osijeku, a to su uglavnom djelatnici osječkog muzeja i lokalni patrioti iz Arheološkog kluba „Mursa“, dali su nemjerljiv doprinos njezinu spašavanju od propasti i nestajanja bez traga suočavajući se s raznovrsnim problemima i nepredvidljivim situacijama kakve samo rat može donijeti. Najveće zasluge u svemu tome zasigurno ima ondašnji ravnatelj muzeja Josip Bösendorfer, intelektualac koji je obrazovao generacije Osječana, napisao prve vrjednije knjige iz povijesti grada i koji je mogao samo iz velike ljubavi prema svome kraju, njegovoj povijesti i kulturnoj baštini, vidjevši nepokretnost intelektualaca, zamijeniti mirne umirovljeničke dane sukobima s raznim režimskim nezalicama i pljačkašima. Zahvaljujući toj brizi, poštenju, kao i neprikosnovenom autoritetu u Osijeku, ustrajao je do kraja i spašavajući sve što se spasiti moglo, učinio nešto što netko drugi na njegovom mjestu ne bi mogao, niti bi vlasti, bilo ustaške ili komunističke, trpjele bilo kakvo suprotstavljanje svojim namjerama nekog drugog. Očitu brigu pokazao je i za svoje bliske suradnike kojima je Muzej u suštini bio više utočište negoli radno mjesto jer su s novim režimima postajali nepodobni. Muzej na istom mjestu, u kojem još uvijek gomila predmeta pridošlih iz ratnih vremena svjedoči i podsjeća na ta vremena i zasluge Josipa Bösendorfera za njihovo spašavanje, kao što i današnja potraživanja nasljednika plemstva iz dvoraca kojima je sa suradnicima spašavao dobra od posvemašnje pljačke iznova aktualiziraju događaje iz povijesti i podsjećaju na važnost kulturne baštine Osijeka i okolice.

Literatura:

- Barbić, Anđelko. „Teror na Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata“, u: *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1/XXI.*, 359-380. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, 1984.
- Grubišić, Ante. *Der Archäologe Dr. Robert Rudolf Schmidt in Kroatien, Dreitausend Jahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien*, (ur.) Dubravka Balen-Letunić, Tiberius Bader i Simone Stork, 161-167. Eberdingen: Keltenmuseum Hochdorf/Enz, 2008.
- Grubišić, Ante. „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj.“ *Osječki zbornik* XXVI (2002): 107-131.
- Grubišić, Ante. *Arheološki klub „Mursa“: zapisnici sjednica 1933.-1944.* Osijek: Muzej Slavonije, 2005.
- Grubišić, Ante. „O jednoj zabrani Osječkog zbornika.“ *Osječki zbornik*, XXVII (2004): 121-126.
- Grubišić, Ante. „Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata“ U *Intelektualci i rat, 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012. dio 2.* ur. Drago Rokсандić i Ivana Cvijović Javorina, 487-508., Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, FF-press, 2013)

- Höernes, Moriz. „Funde verschiedener Altersstufen aus dem westlichen Syrmien“. *Mitteilungen der Prähistorischen Commission*, sv. I/5, Wien, (1901): 265-289.
- Hoffiller, Viktor. *Corpus vasorum antiquorum Yugoslavie*, fasc. 2, Paris: F. Pelikan, 1938.
- Ivanković, Grgur Marko i Ante Grubišić. *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“, katalog izložbe*. Osijek: Muzej Slavonije, 2003.
- Juranović Tonejc, Martina. „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33-34/2009.-2010., (2012): 15-22.
- Kater, Michael H. *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935. – 1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1974.
- Kisić Kolanović, Nada. „Podržavljenje imovine Židova u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/XXX (1998): 439.-452.
- Nuber, Franz. *Uebersicht der numismatischen und archäologischen Sammlung welche C. F. Nuber dem Museum der königl. Freistadt Esseg als sein Geschenk übergeben hat*, Osijek: Carl Laubner Essegg-Oberstad, 1900.
- Priča o nezaboravu. Ostavština Hermanna Weissmanna u muzejskim ustanovama Osijeka*, katalog izložbe, grupa autora, Osijek: Muzej Slavonije, 2020.
- Šestar, 3-4/XVIII (1939).
- Wosinsky, Moriz. *Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*. Berlin, 1904.
- Zsidó Kérdés? Židovsko pitanje? Die Juden Frage? Osijek, 1942.
- Živaković Kerže, Zlata. *Stradanja i pamćenja : holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*. Slavonski Brod – Osijek: Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Židovska općina, 2006.

SUMMARY

RESCUING CULTURAL HERITAGE DURING THE SECOND WORLD WAR AND IN THE POST-WAR PERIOD IN THE OSIJEK AREA

Political and social pressures on the eve of the war, war reality, regime changes and post-war instability led to the confiscation, destruction and disappearance of a part of cultural heritage in the area of the city of Osijek and its surroundings. The reconstruction of the circumstances and events from that time based on the preserved objects and documentation in the Museum of Slavonia shows that those who were under the attack of the current authorities (Freemasons, Jews, Serbs and later Germans) had the most confidence in the Osijek city museum as a place where their property will be protected and preserved in the best way for the future. The museum went to great lengths to prevent, sometimes even at the last moment, the destruction, theft and removal of objects outside of Osijek, or to return those already taken after the war, as in the case of the archaeological cultural heritage from Robert Rudolf Schmidt's excavations in Vučedol and Sarvaš. The preserved archival material of the Committee for Collection and Preservation of Cultural Monuments and Antiquities from the period after the war shows how extensive and long-lasting the work was on listing and protecting the inventory of abandoned Slavonian castles and what problems they encountered in doing so. The most notable and striking thing is the change in the regulation of heritage protection, the status from eligible to ineligible, as well as the persistence, agility and honesty of the great fighter for the rights of the trade in all regimes, the conservator Josip Bösendorfer, who led the museum in those times.

Key words: cultural heritage, The Second World War, Osijek, Museum of Slavonia, Josip Bösendorfer